

Қойшығара Сағарағұлы

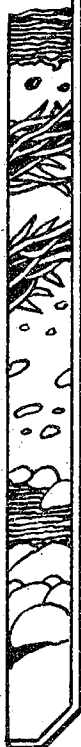
Хандар
Кестесі

Қойшығара
Салғарақылы

Хандар Кестесі

Алматы
«Жалын»
1992

ББК 63. 3 Каз

С 18

Салғараұлы Қ.

С 18 Хандар кестесі: (Шығыс хандарының жылнамалық кестесі).— Алматы: Жалын, 1992.— 48 бет.

ISBN 5-610-01122-1

«Хандар кестесі»— оқушы қауымға тарихи тақырыпқа жазылған «Алтын тамыр», «Көмбе» атты роман-эсселерімен жақсы таныс жазушы Қ. Салғариннің ұзақ жылғы зерттеу еңбегінің жемісі. Кітап анықтамалық мақсатта нақты деректерге құрылған. Сондықтан өз халқының тарихын танып, өткенін жете білсем деген әр адам бұл кітаптан ерекше мол мағлұмат ала алады. Өйткені мұнда автор сонау скиф патшалығынан кешегі қазақ хандығына дейінгі жиырма бес ғасырлық аралықты қамтып, осынау Ұлы Далада әр кезеңде өмір сүрген патшалықтар мен қағанаттардың, мемлекеттер мен хандықтардың билеушілерінің жылнамалық кестесін жасай отырып, сол кезеңдердің тарихынан нақты деректер береді. Тарихи фактілерге сүйенген автордың оқушыны ойға шақыратын жаңа пайымдаулары да баршылық.

Кітап қазақ халқының бағзы замандардан бергі тарихын жүйелеп білгісі келген оқырмандарға арналған.

4702250201—015

С — без объявл —92

408(05)92

ББК 63. 3 Каз.

ISBN 5-610-01122-1

© Қойшығара Салғарин, 1992.

КЕСТЕГЕ КІРІСПЕ

Тарихқа Ұлы Дала деген атпен енген, шығысы Хинган тау жоталарына тіреліп, батысы Қара теңіздің жағалауына иек артып жатқан осынау ұланғайыр байтақ өңірде сонау есте жоқ ескі заманнан бері көшпелі елдің ұрпағы мекендеп, тіршілік етіп келеді. Тарих-ана ата-баба өмірінің бергісіне куәлік бергенімен, арғысына дәрменсіздік танытады. Сондықтан да көне өмірдің ой көзі жетпес күңгірт тұстары әлі баршылық. Ал айқын көріп, ажырата танымаған жерде «осылай болар-ау» үстемдік алып, әркімнің өз болжамын алға тартары белгілі. Бұлардың қайсысы дұрыс? Міне, осы арада көп шындықтың ішінен дара ақиқатты айыра алатын, сан пікірді салыстырып, саралай білетін, әділеттен айнымайтын әділ қазы керек-ақ. Бұл ретте көңілге күдік алмай жүгінер жалғыз қазы ғылым болмақ. Алайда оның өзі кешегі «сапты аяққа ас құйып, сабынан қарауыл қойған» заманда екі өкпесіне бірдей саясат салқыны өтіп, жер бауырлап жатып алды. Ақиқат ашылмады. Соның салдарынан осынау ұлы даланы мекендеген, әрқайсысының бастау тәркіні ғасырлардың терең-терең түпкіріне кететін, тұрмыс-тіршілігі сан қилы әр түрлі халықтардың ата-бабасының атын атап, түрін түстеп бере алмай, бәрін шартты түрде бір атаумен «далалықтар» немесе «көшпелілер» деп атап, бәріне ортақ бір бөрік кигізіп келдік. Бірақ «Алатауды алақанмен жасыра алмайсың» дегендей, далалықтардың тарихын дәуір кезеңіне бөліп, саралай тарата бастағанда әлгі бір бөрік тарлық етіп, берекеміз кететін. Содан келіп амалсыз жазу-сызуын ертерек хаттап үлгерген олардың байырғы отырықшы көршілерінің далалықтарға тоғышар менмендікпен зорлап жапсырған жексұрын лақап аттарын

нақты халықтық атау ретінде пайдалануға мәжбүр болатынбыз. Бірақ олардың бірде біреуі халықтың төл атауын бермейтін. Мысалы, аталуы тіл ерекшелігіне қарай әр түрлі болғанымен, далалықтарға берген көне гректердің «скиф», парсылардың «сақ», қытайлардың «ху» атауларының бәрі бір «жабайы», «варвар» деген мағынаны білдіреді. Бүкіл далалықтарды осылай жабайы деп ұғынған отырықшы елдердің көшпелі көрші халықтарға берген жекелеген атаулары да «жалғыз көзі маңдайына біткендер» (аримаспы), «сыңар емшектілер» (амазонка), «шошақ бөрік кигендер» (тиграхауда), «үлкен өзеннің арғы жағындағылар» (Тарадарая), «хаому сусынын дайындайтындар» (хаомуварга), «кекшіл құлдар» (хунну), «шығыстағы жабайылар» (дунху), «биік доңғалақты арбалылар» (гаогюй), «арсыз иттер» (тугю) және осылар тәріздес болып келеді. Бірақ «жоқтық не жегізбейді» деп халық даналығы айтқандай, нақты деректің жоқтығы дамыған елдің дамымаған елге қиянат жасай беруін өмір заңына айналдырғандай, бүгінгі сауатты ұрпақты да шыққан тегін осы қорлық атпен тануға мәжбүр етіп отыр.

Мұндайда әйтеуір «жоқтан бар жақсы», қорлық атпен болса да, тегінді танып жатсаң, оғанда шүкіршілік қой дейсің. Бірақ «кісіге қараған күн құрысын» деп атам қазақ айтқандай, біреу жазған тарих оңа ма, скиф жөнінде де, сақ жөнінде де жете білуіңе жәрдемдесер жеткілікті дерек таппай тағы қор боласың. Бұларға қарағанда қытай жазбалары кәдімгідей иманжүзділеу. Мұнда халық аты, кісі есімі, жер атауы түгелдей бұзылып, қытайлық мағынада кемсітіліп берілгенімен, баяндалып отырылған оқиға тарихтық, географиялық, мерзімдік тұрғыда жүйелі жазылады.

Сондықтан «Хандар кестесін» жасағанда тарихи бастауымыз, тағдырымыз ортақ болған көне халықтар жөніндегі мәліметтерді пайдаланғанда осы қытай жазбаларына көбірек арқа сүйедік.

«Хандар кестесін» жасау, яғни ел билеген әулеттердің хронологиялық кестесін жасау — тарихын танып-білуге ден қойған мәдениетті елдерде бұрыннан бар үрдіс. Отаршылдықтың езгісінде болып, өткенін өгейсітіп алған қазақ елінің толыққанды төл тарихын жазып, өткенінің бастауын түгендеуге шамасы келмеді, мүмкіндігі болмады. Ел тәуелсіздігін алып, ертеңіне сенім мен қол созған қазіргі шақта тегін тануға ұмтылған жұрттың талабын қанағаттандырып, өткенін өзінше білуіне көмектесу тек тарихшы

ғалымдардың ғана міндеті емес, елін, жерін сүйген әрбір зерделі азаматтың борышы болмақ. Әркім білгенін ортаға салып, жалпы көпшіліктің, әсіресе, өсіп келе жатқан жас ұрпақтың тарихи санасына қалыптастыруға ат салысуы қажет. Өйткені тарихи сананы қалыптастырмайынша ұлттық сананы ояту мүмкін емес. Ал ұлттық сана оянбай ілгерілеу, ерікті де еркін ел болу қиын.

Халықтың тарихы қашанда, қай заманда да сол халықты басқарған патшалар мен хандардың, ел қорғаған батырлардың, ұрпағына үлгі-өнеге қалдырған ақыл иесі жандардың есімдерімен тығыз байланыста жазылып, солар арқылы танылып жататыны белгілі. Демек, бастан түрлі-түрлі заманды, қилы-қилы кезеңдерді өткерген ата-бабамыздың тарихын танып-білуге ұмтылған әр жанның қол астында «Хандар кестесі» болуы бірінші қажеттілік.

Оқушыға ұсынылып отырған «Хандар кестесі» қазақ тарихында осы тұрғыда тұңғыш жасалынған дүние болғандықтан, оның алғашқы қадамға тән кемшіліктері болуы әбден мүмкін. «Көш жүре түзеледі» дегендей, уақыт оза келе, көпшілік пікірі ескеріле отырылып, оның толықтырыла, жетілдіріле түсері хақ. Ал қазіргі нұсқа — «төрт құбыласын түгендеймін» деп баптанып жатуды көтермейтін бүгінгі жағдай талабын ескеріп, тарихына сусаған елдің аз да болса кәдесіне жарай берсін деген игі ниеттен туған талпыныс қана. «Жоқта ішкен көженің де тоқтығы бар» деген, ал да кәдеңе жарат, ағайын.

СКИФ ПАТШАЛАРЫ

1. *Ишпакай* — таққа отырған кезі белгісіз — біздің ж. с. д. 670 жылға дейін.
2. *Паргатуа* — біздің ж. с. д. 670—650 жылдар.
3. *Мәди (Мадий)* — біздің ж. с. д. 650—633 жылдар.
4. *Иданфирс* — біздің ж. с. д. 516 жыл.
5. *Скил* — біздің ж. с. д. 460—456 жылдар.
6. *Октамсад* — біздің ж. с. д. 456 жыл.
7. *Атей* — біздің ж. с. д. IV ғасыр.

Скифтер жөнінде бізге жеткен деректер өте аз. Сондықтан болар олардың өздері туралы да, мекендеген өңірі жайында да нақты ештеме айтылмайды. Тарих атасы атанған Геродот берген деректер мен кейінгі қазба жұмыстар материалдарына сүйенген біраз ғалымдар скифтерді Қара теңіздің жағалауының оңтүстік бөлегін түгел Дунайдың сағасына дейін, Төменгі Буга мен Днепрден Азов теңізіне дейінгі аралыққа орналастырса, енді біразы оларды Еділдің төменгі ағысынан шығысқа қарайғы кең алқапты мекендейді дейді. Соңғылардың айтуына қарағанда, скифтер бұдан кейін Еділдің батыс жағалауына өтіп, одан Терістік Кавказға келген. Содан қазіргі Дағыстан мен Дербент асуы арқылы әзірбайжан жеріне өткен.

Скифтер жөніндегі осынау аз деректердің өзі негізінен олардың батыстағы көршілері киммермен, ассириямен, мидиямен жасаған соғыстарының нәтижесінде осылармен байланыста болған көне грек тарихшылары арқылы бізге жетіп отыр. Жоғарыда есімдерін атаған патшалар жөніндегі деректер де солардан алынды.

Жалпы скифтер жөніндегі алғашқы деректер аңыз ретінде кездеседі. Бұл ретте Геродот үш аңыз дерегін береді. Соның бірі — скифтердің өздері айтты дейтін аңыз. Ол бойынша скифтердің алғашқы патшасының аты — Тарғытай. Геродоттың айтуынша, Тарғытай парсының Дарий патшасынан тура мың жыл бұрын өмір сүрген.

Екінші аңызда скифтің алғашқы патшасының аты — Скиф. Бұл аңыздың иесі — гректер. Аңыздың айтуынша, атақты Геракл жоғалған атын іздеп Гилей жеріне барғанда сол жердің иесі — басы әйел, бөксесі жылан жанмен кездесіп, сонымен біраз уақыт бірге тұрады. Осы бірге тұрған уақыт ішінде Геракл әлгі жылан-әйелден үш ұл көреді. Соның кенжесі — Скиф.

Бұлардың екеуі де аңыз кейіпкерлері болғандықтан есімдерін скиф патшаларының тізіміне кіргізбей, кестені тарихқа нақты ісімен танылған патша — Ишпакайдан бастадық.

Біздің жыл санауымызға дейінгі VII-ғасырдың жетпісінші жылдарында скифтер мен ассириялықтар арасында алғаш рет үлкен соғыс болып, осы соғыста скиф патшасы Ишпакай қаза табады. Оның орнына баласы Партатуа патша болады. Ол Мидия патшасымен одақ құрып, біздің жыл санауымызға дейінгі 673-жылы ассирия патшасы Асарходдонға қарсы соғысады. Ақыр соңында онымен келісімге келіп, бір одақ құрады. Партатуа бұл одақты тиімді пайдаланып, соның нәтижесінде қарсыластарын жеңіп, скиф патшалығын күшейте түседі.

Партатуа өлген соң таққа отырған баласы Мәди (Мадий) Кіші Азияға басып кіреді. Сондай-ақ Мәди көп ұзамай мидия патшалығын да өз қарауына қосып алады.

Иданфирс есімі бізге Геродоттың «Тарихының» төртінші кітабы Мельпоменадан белгілі. Онда ол жеңіліс көрмей келе жатқан Дарийдің әскерін талқандап, өзін бас сауғалап қашуға мәжбүр етеді.

Осы арада ескерте кететін бір жай, Геродот Иданфирстің әкесі Саули (Савлий) жөнінде де атай кетеді. Оны Скиф патшасы еді деумен бірге даланың дана қарты, гректерге танымал оқымысты Анахарсты өлтіруші етіп көрсетеді. Анахарс Саулидің немере туысы. Сондай-ақ тарих атасы Иданфирспен бірге скиф патшалары Скопас пен Таксак есімдерін де Дарийге қарсы соғысушылар ретінде атап кетеді.

Скиф патшаларының ішінде тағдыры күрделі патшаның бірі — Ариапиф баласы Скил. Ариапифті Анахарстың

атасы Спаргапиф өлтіргеннен кейін Скил таққа отырады. Ол шешесінің ықпалымен скифтердің әдет-ғұрпын ұнатпай, эллиндердің салтына көбірек әуестенеді. Ақыры осы әуестену оның түбіне жетіп тынады. Оны халқы эллин құдайына табынғаны үшін айыптап, өлтірмек болады. Осыны естіп қалған Скил қашып Фракийлерге барады. Бірақ Скилдің орнына халықтың қолдауымен патша болған Октамсад оны өздеріне бұдан бұрын қашып келіп, паналаған фракийліктердің патшасының інісіне айырбастап алып, алдына келген сәтте басын алуға бұйрық береді.

Атей — біздің жыл санауымыздан бұрынғы IV-ғасырда өмір сүрген Солтүстік Кавказ скифтерінің патшасы. Ол фракия тайпаларымен Понт теңізінің батысындағы грек қалаларын өзіне қаратады. Кейін Филипп II Македонскийден күйрей жеңіледі.

САҚ ПАТШАЛАРЫ

1. *Зарина* — біздің ж. с. д. VI-ғасыр.
2. *Томирис* — біздің ж. с. д. 531—528 жылдар.
3. *Аморга* — біздің ж. с. д. 538 жыл.
4. *Скунха* — біздің ж. с. д. 517 жыл.

Көне парсының сына жазуында Шығыс Иранның теріскейіндегі көшпелі тайпалардың бәрін ортақ бір атаумен «сака» деп атайды. Алтын және күміс қалақшаларға жазылған Дарийдің Хамадан және Персеполь текістері, Бехистун тауындағы жазбалары, Ксеркстің «Дэвтер туралы жазбасы» сақ тайпалары жөнінде біраз мағлұматтар береді. Сондай-ақ көне ирандықтардың зороастриялық діни кітаптарының жинағы — Авестадан да біраз деректер ұшырасады.

Сақ патшалары жөніндегі негізгі деректер парсы патшаларының жаулап алу жорықтарына байланысты жазылған тарихи шығармаларда кездеседі. Мысалы, көрші патшалықтардың бірінен кейін бірін жаулап алып, өз патшалығының құрамына енгізген парсының Кир патшасы (біздің ж. с. д. 558—529 жылдар) Вавилонды толық өзіне қаратқаннан кейін сақтың біраз тайпасының жерін басып алады. Сондай жорығында ол сақ патшасы Аморганы қолға түсіріп,

тұтқындайды. Бірақ Аморганың әйелі Спаретра соғыстан аман қалған жауынгерлердің басын қосып, Кир әскеріне тұтқиылдан шабуыл жасап, күйеуін тұтқыннан босатып алады. Жалпы сақ әйелдерінің ерлігі жөнінде парсылар ерекше таңданыспен жазады.

Египетті жаулап алар алдында Кир шығыс жағындағы көшпелілерден болар қауіпті біржола жою үшін сақ тайпаларына жойқын шабуыл жасайды. Бірақ массагеттің әйел патшасы Томирисінің әскерінен күйрей жеңіліп, Кирдің өзі осы соғыста қаза табады. Бұл біздің жыл санауымызға дейінгі 529 жыл еді. Томирис «іздеп келгенің кісінің қаны еді, енді соны қанғаныңша іш» деп, Кирдің кесілген басын қан толтырылған торсыққа салып, іліп қояды.

Кирден кейін, сақтардың жеріне Дарий патша жорық жасайды. Осы жорығы жөнінде Бехистун жазбасында оның өзі былай деп жазады: «Мен... сақтар еліне бардым. Бұл ел шошақ бөрік киеді... Сөйтіп мен сақтарды ойсырата талқандадым, олардың біразын тұтқынға алдым. Енді біразын байлап-матап маған алып келді. Олардың Скунха деп атайтын ең үлкенін қолға түсіріп, маған әкелді» дейді. Сөйтіп сақ патшасы тұтқынға түсуімен осылайша тарихқа енеді.

Сақ патшаларының біздің жыл санауымызға дейінгі VI ғасырда өмір сүрген әйел патшасы Зарина (Зорене) жөніндегі біраз құнды деректер бар. Ол өзі ғашық болған мидия патшасы Стриангей үшін күйеуі Мермерді өлтіреді. Бірақ оған өзі тимейді, яғни тұрмысқа шықпайды. «Егер мен саған тұрмысқа шықсам, елім еркіндігінен айырылып, мидиялықтарға тәуелді болады» деп, өз бақытын халқының тәуелсіздігі жолына құрбан етеді. Зарина — зерттеуді керек ететін өте күрделі тарихи тұлға.

ХУННУ ТӘҢІРҚҰТТАРЫ

1. *Тумынь* (Бумын, Туман, Томан) — біздің ж. с. д. 225—209 жылдар.
2. *Модэ* — біздің ж. с. д. 209—174 жылдар.
3. *Лаошан-Гиуй* — біздің ж. с. д. 174—161 жылдар.
4. *Гюньчень* — біздің ж. с. д. 161—126 жылдар.
5. *Ичисйе* — біздің ж. с. д. 126—114 жылдар.
6. *Увэй* — біздің ж. с. д. 114—105 жылдар.
7. *Эрр* (Ушылу) — біздің ж. с. д. 105—102 жылдар.
8. *Гюйлиху* — біздің ж. с. д. 102—101 жылдар.
9. *Цзюйдихэу* — біздің ж. с. д. 101—90 жылдар.
10. *Хулугу* — біздің ж. с. д. 90—85 жылдар.
11. *Хуаньди* — біздің ж. с. д. 85—68 жылдар.
12. *Хюйлюй-Цюанькюй* — біздің ж. с. д. 68—60 жылдар.
13. *Уянь-Гюйди* — біздің ж. с. д. 60—58 жылдар.

Хунну — қытай сөзі, «жауыз құл» немесе «кекшіл құл» деген мағына береді. Бұл — көне қытайлықтардың өздері «ху» деп атаған далалықтардың ішінде түрік тілдес халықтарға берген атауы.

Ал бұл халықтың шын мәніндегі атауы қандай? Ол әлі күнге белгісіз. Бірақ ғылым әлі мойындамағанымен бұл жөнінде нақты болжамдар бар. Фазль-улла Рашид-ад-диннен бастап көптеген азиялық тарихшылар Түріктің бесінші ұрпағы Аланша ханнан екі бала — Татар мен Моңғолды туғызып, осы екеуінен тараған ұрпақ «татар», «моңғол» атты екі ел болды деп жазады. Міне, осы азиялық тарихшылардың баяндауындағы екі елдің — моңғол мен татардың тарихы қытай тарихшылары баяндауындағы хунну мен дунху атты екі елдің тарихымен бірдей. Осыған қарап, қытай тарихындағы хуннудың шын төл аты — моңғол, ал дунхүдікі — татар деп толық айтуға болатын секілді.

Көшпелі тайпалардың тарих тегершігінің айналымында бірде күшейіп, бірігіп, үлкен мемлекет құруы, бірде әлсіреп, ыдырап, жеке тайпаларға бөлініп кетуі жиі болып тұрған. Осыған орай олар халықтық атауын бірде жоғалтып, бірде қайта жаңғыртып отырған. Бұған мысал ретінде түрік атауын алуға болады. Сонау есте жоқ ескі заманнан Тұранды мекен еткен халықтардың ортақ атауы түрік болғаны аян. Сол түрік атауы тарих сахнасынан шығып қалғаннан кейін арада бірнеше ғасыр өткенде, 535-жылы

Алтайда сыр халқы қайта жаңғыртып, әйгілі Түрік қағанатының шаңырағын көтерді. Ал бұл қағанат құлап, оның құрамындағы тайпалар ыдырап кеткенде түрік атауы тарих сахнасынан тағы да шығып қалды. Тек арада біраз уақыт өткенде Сырдария бойынан Кіші Азияға, Анатоли түбегіне барған оғыздар бұл атауды қайта жаңғыртып, Түрік мемлекетін құрды.

XII-ғасырда Орталық Азияға Хинган тау жоталарының етегінен ауып келген татандар да осылар сияқты моңғол атауын қайта жаңғыртып, болашақ Моңғол империясының шаңырағын көтерді. Сондықтан көне моңғол, яғни хунну-моңғол мен кейінгі осы татан-моңғол атауларын бір-бірімен шатыстырмаған жөн.

Осы орайда «жарайды, хуннулар моңғол болса болған шығар, бірақ оның бізге қандай қатысы бар» деген сұрақтың тууы мүмкін. Бұған жауапты тарих деректерін қазып, ұзақ әңгімелеп жатпас үшін мынаны айтсақ та жеткілікті ғой дейміз.

Тіл тарихын зерттеуші ғалымдардың айтуынша, біз Алтай үйелменіндегі тіл тобының «түрік-моңғол» деп аталатын тармағына жатамыз. Соның түрік тіліне хунну тілі енеді. Ал сол хунну тілінің батыс тармағына қыпшақ тілі жатады. Біздің қазақ тілі осы қыпшақ тілі негізінде қалыптасқан. Демек, бұл біздің ата-тегіміздің хуннулардан тарайтындығының, өзіміздің солардың заңды ұрпағы екендігіміздің нақты айғағы болса керек.

Хуннулар тарихқа Цинь империясының тарихшысы Сы-ма Цяньнің атақты «Тарихи жазбаларынан» біздің жыл санауымызға дейінгі 220-жылы қытайдың әйгілі Сары императоры — Хуан-дидің оларды ата мекені Ордас-тан қуып шығып, Ханхай тауының етегіне ысырып тастаған кезінен белгілі. Хуннулардың дәуірлеу кезеңі Модэ тәңірқұт (шаньюй) таққа отырып, дунху мен юечжылерді талқандап, терістік елдерін өзіне бағындырған біздің жыл санауымызға дейінгі III-ғасырдың соңғы жылдарынан басталады.

Жоғарыда кестеде көрсетілген хунну тәңірқұттарының аттары бізге түгелдей қытайлық мағынасында жеткен. Бұлардың бәрі де олардың төл аттары емес, олар әлі белгісіз. Сондықтан оларды сол тарихқа белгілі қытайша мағынасындағы атымен бердік. Өйткені қазіргі кейбір тарихшыларымыз алып жүргеніндей, сыртқы ұқсастыққа, дыбыстық үндестікке қарап, олардың атын қазақшаға бейімдеп беруді шындыққа қиянат деп білдік. Атаудың

шын мағынасын білмей, оны жәй ұқсастыққа қарап жобалап айта салу ғылымға жат, кейінгі ізденіс танытар ұрпақты жаңылыстырар алдамшы тірлік. Бір ғана мысал. Ағылшындар «атау», «шақыру» мағынасындағы сөзді — қол, орыстар «ұшы үшкір қаданы» — қол, қалмақтар «өзенді» — қол деп атайды екен. Сонда сөздің сырт ұқсастығына, дыбыс үндестігіне қарап, әлгі ағылшынның, орыстың, қалмақтың «қол» дегенін біздің қазақтың «қол» сөзіне ұқсайды деп, аналардың әр түрлі мағынасын жоққа шығарып, бәрі адамның қолы деп түсіндіруге болмайды ғой. Бұл да сол сияқты.

Айталық, қазір бізден басқаның бәрі тіл ерекшелігіне қарай өзгерткені болмаса, хунну атауын сол қытайлық мағынасында «хунну», «гунны» деп алып жүр. Ал біздің тарихшыларымыз осы хуннудың алғашқы буыны моңғолдың «кісі» деген мағына беретін «ғун» сөзіне ұқсайды екен деп, бұл халықтық атауды тарихқа «ғун» деп кіргізіп жіберді. Сөйтіп ғұн халықтық атау болып ғылымда орнықты. Бірақ қас қылғандай, көп ұзамай одақтық ғалымдар әлгі хунну атауын білдіретін қытай иероглифін енді бұрынғысынша «хунну» деп емес, «сюнну» деп оқып жүр. Енді қайттік? Мұның алғашқы буынын, яғни «сюн-ді» қазақтың не моңғолдың қай сөзіне ұқсатамыз?

Міне, кез келген атаудың шыққан төркіні ғылыми тұрғыда мағынасы дәл танылып, ашылмай жәй сыртқы ұқсастыққа, дыбыс үндестігіне қарап анықтау, болжалдап айта салу қашанда осылай тұйыққа тіремек, жұртты шатастырмақ.

**ХУННУЛАРДЫҢ ҚЫТАЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ
БАЖАҒЫ (БОДАНЫ) БОЛҒАННАН KEЙІНГІ
ТӘНІРҚУТТАРЫ**

14. *Хуханье* — біздің ж. с. д. 58—31 жылдар.
15. *Фучжулэй* — біздің ж. с. д. 31—20 жылдар.
16. *Сусйе-жоди* — біздің ж. с. д. 20—12 жылдар.
17. *Гюня-жоди* — біздің ж. с. д. 12—8 жылдар.
18. *Учжулю-жоди* — біздің ж. с. д. 8—біздің ж. с. 13 жылдар.
19. *Улэй-жоди (Хянь)* біздің ж. с. 13—18 жылдар.
20. *Худурши Дао-жоди (Юй)* — біздің ж. с. 18—46 жылдар.

Қытай империясының отарлау мақсатында табандылықпен жүргізген жегі құрт саясаты хунну империясын іштей ірітіп, біздің жыл санауымызға дейінгі бірінші ғасырда оны екіге бөліп тынды. Соның салдарынан Хуханье тәңірқұт бастаған хуннулардың оңтүстік бөлегі қытай империясына «өз еркімен» (қазақтардың ХVIII-ғасырда орыс империясына қосылуын еске алыңыз) бажак (бодан) болып енді.

Ал осы Хуханьенің туған ағасы Хутуус (тарихқа Чжичжы тәңірқұт — шаньюй деген атпен енген) хуннулардың солтүстік бөлегін бастап, қашан Кангюй патшасының адамдарының қолынан қаза тапқанға дейін елдің тәуелсіздігі үшін күрес жүргізіп, қытай империясымен алысып өтті. Өзінің ата жауы санағандықтан ба, қытай тарихы Хутуус тәңірқұттың ұрпағының шежіресін бермейді. Ол басқа тарихи шығармаларда да көрсетілмеген. Сондықтан Солтүстік хунну тәңірқұттарының кестесін беруге мүмкіндік болмады. Бұлардың кейінгілерінің ішінде бізге белгілісі — әлемге аты әйгілі Еділ (Аттила) батыр. Ол қазіргі Венгрия жерінде 434—453-жылдар аралығында билік құрды. Еділ — Хутуустың он төртінші ұрпағы.

Қытай империясының бажағы болған Оңтүстік хуннулар тәуелділік қамытын кигеннен кейін көп ұзамай-ақ қытайдың салт-дәстүріне бейімделіп, жаппай қытай тілінде сөйлей бастады. Сөйтіп олар біздің жыл санауымыздың басында түгелдей біржола қытайыланып, тәңірқұттары жаппай қытай есімін алды. Кестеде көрсетілген соңғы екі тәңірқұттың алғашқысының Улэй-жоди тәңірқұт атанып жүріп, кейін Хянь есіміне, ал екіншісінің Худурши Дао-жоди деген атынан безіп, Юй шаньюй атануы осының айғағы.

ОҢТҮСТІК ХУННУДЫҢ ҚЫТАЙЫЛАНҒАН
ТӘҢІРҚҰТТАРЫ

1. *Би* — біздің ж. с. 46—55 жылдар.
2. *Мо* — біздің ж. с. 55—56 жылдар.
3. *Хань* — біздің ж. с. 56—59 жылдар.
4. *Ди* — біздің ж. с. 59—62 жылдар.
5. *Су* — біздің ж. с. 62 жыл (бірнеше ай ғана).
6. *Чжан* — біздің ж. с. 62—85 жылдар.
7. *Сюань* — біздің ж. с. 85—88 жылдар.
8. *Туньгүхэ* — біздің ж. с. 88—93 жылдар.
9. *Аньго* — біздің ж. с. 93—94 жылдар.
10. *Шицзы* — біздің ж. с. 94—98 жылдар.
11. *Тань* — біздің ж. с. 98—124 жылдар.
12. *Ба* — біздің ж. с. 124—128 жылдар.
13. *Хюли* — біздің ж. с. 128—143 жылдар.
14. *Дэулэучу* — біздің ж. с. 143—147 жылдар.
15. *Гюйгюй* — біздің ж. с. 147—172 жылдар.
16. *Аты белгісіз* — біздің жыл санауымызша 172—178 жылдар.
17. *Хучжен* — біздің ж. с. 178—179 жылдар.
18. *Кянкюй* — біздің ж. с. 179—188 жылдар.
19. *Юйфуло* — біздің ж. с. 188—194 жылдар.
20. *Хучуцуань* — біздің ж. с. 195—217 жылдар.

Хуннудың соңғы тәңірқұттарының кезінде елден береке кетіп, ел билеушілердің біреуі тақтан түспей жатып, екіншісі өзін тәңірқұтпын деп жариялай берген. Мысалы, Юйфуло тәңірқұттың тұсында Хюйбу Гудухэу де өзін тәңірқұтпын деп жариялап, елді бірге басқарды. Сондай-ақ Хучуцуань тәңірқұттың кезінде Кюйби тәңірқұт болды.

«Кестеде» келтірілген тәңірқұт есімдерінен-ақ көрініп тұрғанындай, бұл кездегі хуннуларды хунну деуге болмайтын еді. Олардың тек есімдері ғана емес, бүкіл тұрмыс-тірлігі де қытайланып кеткен болатын. Сондықтан олар өз иеліктерін де қытайша атай бастады. Мысалы, осы Оңтүстік хуннулар іштей ыдырап, өзара тағы да екіге бөлінгенде елдің шығыс бөлегін билеген Лю тәңірқұт иелігін Чжао империясы деп, оның әулетінен тәңірқұт болғандар өздерін император деп атаған. Бірақ олар өздерін осылай қоқайтқанымен, бұлардың иелігін империя, өздерін император деуге әсте болмайтын. Олар жеке-жеке бөлінген барлы-жоғы шағын хандықтар ғана еді.

Хунну тәңірқұттарының кестесін аяқтай келе, сөз соңында айтар бір мәселе — хуннулар тарихының бізде әлі толық зерттелмей отырғандығы. Жоғарыда берілген кестелердегі тәңірқұттардың есімдерінің ішінде біз хунну билеушілерінің бастауында тұрған Тумынь шаньюйді, Модэ шаньюйді, оның баласы Лаошан Гиюйді, содан кейін хунну империясы ыдырап, екіге бөлінген кезінен Солтүстік Хуннудың тәңірқұты Хутуус (Чжичжы) пен Оңтүстік Хуннудың тәңірқұты Хуханьені ғана білеміз. Басқаларының аты-жөні де, істеген істері де бізге әлі беймәлім. Соның салдарынан біз өзімізді Шыңғыс хан тұқымының жеті ғасыр бойы билеп келгені сияқты Модэ тәңірқұттың тұқымының да төрт жарым ғасыр (бұл бізге белгілісі ғана) бойы хуннуларды билегенін, атап айтқанда, Оңтүстік хуннулардың қытайлану дәуірінің басында тұрған Би тәңірқұт осы хуннулардың аталарын қытайдың бажақтығына байлап берген Хуханье тәңірқұттың немересі екенін, ал Хуханьенің өзі Модэнің сегізінші ұрпағы екенін де білмейміз. Өйткені біз хунну тарихына өзіміздің ата тегіміздің тарихы деп қарап, оны өзіміз жан-жақты зерттеген жоқпыз. Күні бүгінге дейін хуннулар туралы тек орыс ғалымдары берген деректерді ғана пайдаланып келеміз.

Ал тек тарихымызды шын танып, ата-бабамыздың өткенінен толық хабардар болып, оның жақсысынан өнеге алып, жаманынан қорытынды шығарамыз десек, жоғарыда аты мәлім үш-төрт тәңірқұттың ғана емес, бүкіл билеушілердің іс-әрекеттерін зерттеп, білуіміз қажет. Мұның өзі хунну аталған халықтың тұтас төрт ғасырлық ғұмырын білу деген сөз.

Ғалымдар тарих қайталанып отырады дейді. Осы қайталанулардың қалай болатынын, оның қандай дәрежеде, қандай формада өтетінін тек тарихи деректерді салыстыру арқылы ғана анықтауға болады. Салыстыру — ақиқат айнасы. Шындық болмысын сол арқылы тануға болады. Егер біз хуннуларды отарлау үшін қытай империясының қандай саясат жүргізгенін, оған қарсы хунну тәңірқұттарының қандай әрекеттер жасағанын, олардың қытай империясының қалай бажағына айналғанын, ақырында қалай қытайланып тынғанын білмесек, оларды кешегі орыс империясының қазақтарды қалай отарлағанымен, қазақтардың орыс патшасының қалай бажағына айналғанымен, ақырында олардың да қалай орыстана бастағанымен салыстыра алмасақ, ешқашан тарих сабағын ала алмаймыз, ата-бабамыз жіберген кемшілікті қайталай береміз.

ДУНХУ БИЛЕУШІЛЕРІ

1. *Бяньхэ* — біздің ж. с. 49—58 жылдар.
2. *Юйчеупынь* — біздің ж. с. 58—93 жылдар.
3. *Маньгу* — біздің ж. с. 93—97 жылдар.
4. *Яньчжиян* — біздің ж. с. 97—117 жылдар.
5. *Ляньхю* — біздің ж. с. 117—120 жылдар.
6. *Цичжиган* — біздің ж. с. 120—147 жылдар.
7. *Таншихан* — біздің ж. с. 155—181 жылдар.

Дунху. — жоғарыда атап көрсеткеніміздей, хуннулардың шығысындағы көршілерінің аты. Қытайша ол «шығыстағы жабайылар» (дун — шығыс, ху — жабайылар) деген мағына береді. Қытай тарихындағы халықтық бұл атауды азиялық тарихшылардың шығармаларындағы «татар» атауымен шендестіруге болады.

Хуннудың Модэ тәңірқұты біздің жыл санауымызға дейінгі 208-жылы өздерінің шығыстағы көршілері осы дунхуды тосын шабуылдап, тас-талқан қылған болатын. Осы қырғыннан аман қалғандары бас сауғалай Ухуань және Сяньби (екеуі де қытайша атауы) тауларына қашып барып, сонда паналайды. Кейін олар өсіп-өне келіп, өздері паналаған әлгі таулардың атымен ухуань және сяньби деген халықтық атауға ие болады.

Ұзақ уақытқа дейін ухуаньдықтар да, сяньбиліктер де жеке хандық құра алмай, жекелеген тайпалардың бірлестігі болып күн кешеді. Сондықтан олардың билеушілері де жекелеген тайпа көсемдері болып келеді. Өкінішке орай, қытай тарихы олардың бәрінің есімін толық бермейді, тек өздерінің шекараларын бұзып, шабуыл жасағандарының ғана аттарын атайды. Олар да қытайлық мағынада. Ал басқаларын жалпылама сяньбиліктер немесе ухуньдықтар деп атап кете береді.

Жоғарыдағы кестеде көрсетілгендер сяньбидің қытайға танылған тайпа көсемдері. Осылардың ішінде хандық дәрежеге көтерілгендері — Цичжиган мен Таньшихан ғана. Таньшиханның кезінде ел баяғы Дунху хандығының дүркіреп тұрған деңгейіне жетіп, одан да асып түсті. Бірақ Таньшихан өлгеннен кейін оның артында қалған бес баласының арасында тақ таласы басталып, ақырында олар елді екіге бөліп тынды.

Біздің жыл санауымыздың III-ғасырының аяғында сяньбидің бұл екі тармағы өздерінің дәуірлеу биігіне көтері-

ліп, қытайдың терістігінде көршілерінің бәрін қаймықтырар дәрежеге жеткен Моюн және Тоба әулеттері билік еткен екі хандыққа айналды.

а) МОЮН ХАНДЫҒЫНЫҢ ХАНДАРЫ

1. *Мохоба* — шамамен 270—281 жылдар.
2. *Шегуй* — 281—284 жылдар.
3. *Шань* — 284—285 жылдар.
4. *Хой* — 285—333 жылдар.
5. *Хуан* — 333—348 жылдар.
6. *Цзюнь* — 348—356 жылдар.
7. *Чуй* — 380—396 жылдар.

Сяньби шаңырағына біріккен ірі рулардың көсемдері әрқайсысы жеке билікке ұмтылып, бір-бірінен іргесін аулақтай бастағанда солардың ішінде алғаш жеке хандыққа қол жеткізгендердің бірі — Моюн әулеті болатын. Олардың құрған хандығының Моюн (қытайша) аталуы да содан.

Моюн хандығы әуелде Оңтүстік Моңғолияның шығысында шаңырақ көтергенімен, Мохобаның кезінде Ляо-си аймағына келіп, қазіргі Пекиннің солтүстігіне орналасқаннан кейін ғана жеке хандық атқа ие болды. Мохобаның немересі Шегуй хандық шекарасын одан әрі кеңейте түсті.

Моюн хандығының ең дәуірлеген кезі Моюн Хойдың хан болған кезінен басталады. Бұл еліне тыныштық әкелген, жастардың оқып, білім алуына ерекше көңіл бөлген өте білікті хан болды. Бірақ оның қатыгез баласы Хуан таққа отырғаннан кейін, ел берекесі кете бастады. Оның туған бауырларын қуғынға салып, оларды қырғынға ұшыратуы хандықтың әлсіреуіне әкеп соқты. Хандықтың құрып кетпей, қайта өрлеуіне Моюн әулетінің соңғы мықты ханы Чуй көп еңбек сіңірді.

Алайда бұл кезде терістікте дәуірлеп келе жатқан Тоба хандығының жау жүрек батыр ханы Тоба Гуй оның өресін аштырмай қойды. Сөйтіп ақырында осы Тоба Гуй Моюн хандығын біржола құлатып тынды.

Моюн хандығы құлағанымен оны құраған ірі тайпалар құрып кеткен жоқ. Олар кейін түрлі тарихи қилы жолдардан өтіп келіп, Түрік қағанатының құрамына енді.

б) ТОБА ХАНДЫҒЫНЫҢ ХАНДАРЫ

1. *Ливэй* — 261—295 жылдар.
2. *Лугуань* — 295—307 жылдар.
3. *Ито* — 295—307 жылдар.
4. *Илу* — 295—307 жылдар.
5. *Илу* — 307—316 жылдар.
6. *Лусю* — 316 жыл.
7. *Пугын* — 317 жыл.
8. *Юйлюй* — 318—321 жылдар.
9. *Хэнь* — 321—325 жылдар.
10. *Гэн* — 325—329 жылдар.
11. *Ихуай* — 329—335 жылдар.
12. *Гэн* (екінші рет) — 335—337 жылдар.
13. *Ихуай* (екінші рет) — 337—339 жылдар.
14. *Шейгянь* — 339—377 жылдар.
15. *Шыгюнь* — 377—386 жылдар.
16. *Шегуй* (атақты Тоба Гуй осы) — 386—400 жылдар.

Сяньбидің екінші тармағы тобалықтарды тарихшылар «шашын өргендер» немесе «өрілген бұрымдылар» деп те атайды. Олардың сяньбиден бөлініп, жеке хандық құруына үш ғасырдай уақыт керек болды. Иен далада еркін көшіп, малын көбейтіп, ұрпағын өсірген тобалар бұл кезде 39 аймақты бауырына басқан 99 рулы елге айналды. Әулеттің бұлайша қуатты күшке айналғанын сезген Туинь хан осынау ұлы бірлестіктің тізгінін өз қолына алғаннан кейін, бір кезде ата-бабалары тастап кеткен ата мекенді еске алып, енді сол қара жұртқа қайтудың қамына кіріседі. Сөйтіп ол оңтүстікке бет алады. Жолай кездескен көшпелі ру-тайпаларды бастыра қуып, Далай-норға жетеді.

Жаңа қоныс тобаларға құт болып, дәулеттері бұрынғыдан да шалқи түседі. Туинь ханның алтыншы ұрпағы Линь қарамағындағы елді ірі тоғыз аймаққа бөліп, оны өзінің балалары мен бауырларына басқартады.

Сан жағынан еселене көбейіп, қуаты артқан тобалықтар енді көршілеріне шабуыл жасап, олардың біразын өздеріне бағындырып алады. Линьнің баласы Гйефынь байырғы хунну жеріне аяқ салса, одан кейін хан тағын иеленген Ливэй бұдан да әрі өтіп, Дин-саян аймағына енеді.

Тоба хандарының кестесінде нақты қай жылдары хан тағына отырып, билік жүргізгені белгісіз болғандықтан жоғарыда аттары аталған үш ханды (Туинь, Линь, Гйе-

фынь) көрсетпедік. Осындай себеппен кестені Ливэйден бастауға тура келді.

Ливэй өлген соң Тоба хандығы үшке бөлінді де, Ливэйдің үш баласы осы үш бөлікке хан болды. Үшеуінің тұсына кестеде бір мерзімді көрсетуіміз содан. Ливэйдің үлкен ұлы Лугань өлгеннен кейін Тоба Илу таққа отырды да, бар аймақты қайтадан өз қарауына біріктіріп, дара хандық құрды.

Тоба хандығы Шегуйдің (Тоба Гуйдің) тұсында айтарлықтай күшейді. Ол көршілерінің бәрін жеңіп, хандығын терістікте теңдесі жоқ үлкен империяға айналдырды.

Бірақ атақ та, даңқ та тоба елінің тағдырын өзге далалықтардан өзгешелей алмады. Түптің түбінде олар да өздерінен бұрын дәуірлеген хуннулардың, сяньбилердің, моюндардың кебін киді. Бұлардың олардан өзгешелігі — басқалардың құруына сыртқы жаулары себепші болса, тобалар өз елінің түбіне өздері жетті. Әрине бұл арада қытайдың жымысқа саясатының өз қызметін атқарғанын да жоққа шығаруға болмас.

Тоба Гуй өлгеннен кейін дәл 92 жыл өткенде тоба елінің билігін қолына алған Тоба Хун II бұйрық шығарып, қарауындағы елге ана тілінде сөйлеуге, сяньби киімін киюге, бұрынғыдай өз тайпаласынан әйел алуға тиым салды. Тобалықтар қытай тілінде сөйлеп, қытай киімін киюге, шашты қытайша қоюға міндетті болды. Сондай-ақ бүкіл сяньбилердің аты қытай атына өзгертілді. Ол ол ма, тобалықтар тіпті өлігінің өзін туған жерге жерлеуден қалды. Сонымен бірге бар болмысымен қытайға жағынған опасыз хан бастаған ісін аяғына дейін жеткізу үшін елдің атын да өзгертіп жіберді. Енді бұрынғы Тоба «Юань» деп аталды.

Бірақ жағынғанмен жағдай жақсармалы. Қытай ақсүйектерінің өкілі Гао Хуань 550-жылы өзін император деп жарияласымен, бүкіл Тоба әулетінің тұқымын турап өлтіріп, денелерін Сары өзенге (Хуанхэге) лақтыртты. Соның ішінде әсіре қытайшыл хан Тоба Хунь II-нің тұқымы да түгел кетті. Осылайша Солтүстік Қытайда үш ғасырдай өмір сүрген Тоба мемлекеті құлап, тарих сахнасынан шығып қалды.

ЖУЖАН (ЖУАН-ЖУАН) ХАНДЫҒЫНЫҢ ХАНДАРЫ

1. Шелун — 394—410 жылдар
2. Хуллой — 410—414 жылдар
3. Булучжень — 414 жыл
4. Датан — 414—429 жылдар
5. Уди — 429—444 жылдар
6. Тухэчжень — 444—464 жылдар
7. Юйчень — 464—485 жылдар
8. Дэулунь — 485—493 жылдар
9. Нагай — 493—500 жылдар
10. Фугу — 500—508 жылдар
11. Чеуну — 508—521 жылдар
12. Анахуан — 521—552 жылдар

Жужандар тарихқа біздің жыл санауымыздың 391-жылынан бастап белгілі. Бірақ бұл Жужан хандығы осы жылдан шаңырақ көтерді деген сөз емес.

Жужан хандығының негізін әр кезеңде өзінің ханына бағынбай қашқан батырлар мен олардың соңына ерген әр түрлі қашқындар құраған. Олар ұзақ уақыт өздерінше жеке аймақ болған. Оларды бір кезде тобаның алғашқы хандарының бірі Ливэйдің ат бапкері, кейін әскерге алынған жерінде қылымыс жасап қашқан Мугулюй (жалтыр бас) деген басқарады.

Осы жалтырбастың баласы Челухойдың кезінде бұлар жуан-жуан деген атқа ие болады. Жуан-жуан қытай тілінде бір жәндіктің аты көрінеді. Кілең одан қашқан, бұдан қашқан «сен тұр, мен атайын» жігіттерден құралған топтың тынымсыз шабуылынан мезі болған қытайлар оларды кемсітіп әдейі осылай атаған сыңайлы. Жуан-жуанды кейін айтылуына қарай жужан деп атап кеткен.

Жужан аймағы жоғарыда айтылған Челухойдан, оның шөпшегі Дусуюанға дейін тұтастығын сақтап, күшеюмен болады. Ал Дусуюан өлгеннен кейін оның екі баласы аймақты екіге бөліп, Пихуба — шығыс жағын, Выньгэди — батыс жағын иеленеді.

Арада біраз уақыт өткенде тарих сахнасына Выньгэдидің үшінші баласы Шелун шығады. Ол әуелі қытайдан алысырақ болуды көздеп, өзіне қараған аймақтың адамдарымен батысқа ауа көшеді. Сонда онша көп ұзамай ол бүкіл теле және терістік тайпаларын, батыста мекендейтін

түрік тайпаларын өзіне қаратып алады. Сөйтіп ол жужанды хандық дәрежесіне көтеріп, өзін хан деп атайды. Біздің Жужан хандығының хандарының кестесін әулеттің басы Мугулюйден бастамай, Шелуннан бастауымыздың себебі де осыдан.

Жужан хандығы қашан өз бажағы Түрік хандығының ханы Бумын келіп, жаулап алғанға дейін Ұлы Даладағы күшті хандықтың бірі болып тұрды.

Біздің жыл санауымыздың 552-жылы түріктердің тосын шабуылынан кейін Жужан хандығы құлады. Осы жолғы соңғы соғыста жужанның соңғы ханы Анахуан кешегі өзі «құлым» деп қор тұтқан түріктердің қолына тірі түсіп, пенде болмау үшін өзін-өзі найзаға қадап өлтіреді.

Қырғыннан аман қалған халықты Анахуанның ағасы Дыншуцзы бастап, Лай тауына алып кетеді. Бірақ соңынан Бумынның баласы Исиги хан қуып барып, оларды тағы қырғынға ұшыратады. Дыншуцзы аз адаммен Батыс Вэй мемлекетіне қашып барып, паналайды.

Жужан хандығы жойылғанмен, оның халқы жойылған жоқ. Олар кейін он оқ халқының құрамына енді. Осы он оқ халқының құрамына енген жужандықтарды тарихшыларымыз бұл күнде аварлар деп те атап жүр. Ал аварлардың кейін үлкен хандық құрғаны, олардың Баян ханының Византияны өзіне салық төлеуге мәжбүр еткені белгілі.

ТҮРІК ҚАҒАНАТЫНЫҢ ҚАҒАНДАРЫ

БІРІНШІ ШЫҒЫС ТҮРІК ҚАҒАНАТЫ

1. *Тумынь* («Күлтегін» ескерткішінде Бумын)—535—553 жылдар.
2. *Исиги Коло* (Қара Ыстық)—553—554 жылдар (алты ай ғана қаған болды).
3. *Муюй Кигин* (Муган-хан)—554—572 жылдар.
4. *Тобо* (Арыстан)—572—581 жылдар.
5. *Шабодио Нйету* (Ел Кюлюг Баға Ышбара)—581—587 жылдар.
6. *Шеху Чулохэу*—587—588 жылдар.
7. *Дулан Юньюлюй* (Оңұлық)—588—600 жылдар.
8. *Бугя Дату* (Қара Жұрын Түрік)—600—608 жылдар.
9. *Шиби Дуги*—608—619 жылдар.
10. *Чуло*—619—620 жылдар.
11. *Хели Дуби*—620—634 жылдар.
12. *Тули*—634—639 жылдар.
13. *Иминишу Сылиби Сымо*—639—644 жылдар.
14. *Чеби*—644—647 жылдар.
15. *Нишуфу*—679—680 жылдар.
16. *Фунян*—680—682 жылдар.

Түріктерді қытай тарихы тугю деген атпен береді. Г. Ховорстың түсіндіруіне қарағанда, тугю — «арсыз иттер» деген мағына беретін көрінеді. Ата тегіміздің бастауында тұрған бір халықты әлі күнге төл атын білмей, «хунну» деп қытайша атап жүргеніміздей, көне түріктерді де осынау қорлық атаумен «тугю» деп кете беруіміз кәдік еді. Әйтеуір Орталық Азиядағы Орхон өзені бойынан ХVIII-ғасырдың басында тасқа қашалған құпия жазулар табылып, абырой болды. Арада ғасырға жуық уақыт өткенде Дания ғалымы, Копенгаген университетінің салыстырмалы тіл білімі кафедрасының профессоры Вильгельм Томсен осы құпия жазудың кілтін тауып, сол арқылы қытайдың «тугю» деп жүргендерінің кәдімгі түпкі тегіміз түрік халқы екенін білдік. Ал бұл тугю-түріктер — хуннудың Ашина деп аталатын бір бұтағы еді. Сондықтан ғылыми еңбектерде оларды Ашина-түріктер деп те атайды.

Көне түріктер тарихқа 535-жылдан, Жужан хандығының темір өндіретін бажағы болып тұрған кезінен белгілі. Бұл кезде олар хандық болатын. Билікке таласып, әрқай-

сысы біріншілікке ұмтылған қытайдың Батыс патшалығы (Батыс Вэй) мен Шығыс патшалығы (Шығыс Вэй) Жужан хандығын аттап өтіп, оның бажағы түріктерге арнайы елші жіберуі осының толық дәлелі.

Бумын қаған бастаған түріктер 552-жылы Жужан хандығын басып алғаннан кейін барып, тарихқа әйгілі Түрік қағанатының шаңырағын көтерді. Қағанаттың бұдан кейінгі билеушілерінің бәрін қаған деп атады. Рас, қағанат кейін екіге бөлінгеннен кейін олардың билеушілерін «хан» дейтін болды. Бірақ соған қарамастан Шығыс Түрік қағанатының да, Батыс Түрік қағанатының да мықты хандары өздерін қаған деп атаған, олар тарихқа да сол қаған деген атпен енген. Мысалы, «Күлтегін» тас жазуында Екінші Шығыс Түрік қағанатының хандары Құтылығты да, Қапағанды да, Түрік Білгені де қаған деп атайды.

Түрік қағанаты 584-жылы («Қазақ ССР тарихында» 603 жыл) Шығыс Түрік қағанаты, Батыс Түрік қағанаты болып екіге бөлінді.

Екінші Шығыс Түрік қағанаты Бірінші Шығыс Түрік қағанатының орнына шаңырақ көтеріп, соның тікелей мұрагері болды. Осыған байланысты тарихта негізгі Түрік қағанатын Бірінші Шығыс Түрік қағанаты деп атайды. Біз де түсінікті болуы үшін солай алдық. Бірінші Шығыс Түрік қағанаты негізінен Чеби қағанның тұсында қағанат ретінде өмір сүруін тоқтатқан болатын. Қытай империясы бұл кезде қағанаттың жерін бірнеше басқақтыққа бөліп, оған басқақ етіп қытайыланған түріктерді қойды. Сөйтіп елу жыл бойына, қашан Екінші Шығыс Түрік қағанаты шаңырақ көтергенше, түріктер қытайдың бажағы болып, олардың шекарасын басқа көшпелілерден қорғап, күзетшілік міндетін атқарды. Күлтегін батырдың басына орнатылған ескерткіштегі тас жазудағы «бек ұлдары құл болды, пәк қыздары күң болды» дейтін жолдар, міне, тап осы кездің жағдайын бейнелейді.

683-жылы Екінші Шығыс Түрік қағанаты шаңырақ көтерді. Жұрт Құтылығты ақ киізге отырғызып, Елтеріс («Елтөресі» болу керек. Қ. С.) деген атпен хан көтерді.

ЕКІНШІ ШЫҒЫС ТҮРІК ҚАҒАНАТЫ

1. *Құтылығ* (Гудулу)— 682—691 (Қытай дерегінде 693 жыл. Бұл қате. Қ. С.) жылдар.
2. *Қапаған* (Мочжо)—691—716 жылдар.
3. *Білге* (Бигя Могилянъ)—716—734 жылдар.
4. *Ижан* — 734—739 жылдар.
5. *Білге Құтылығ* (Бигя Гудулу)—739—741 жылдар.
6. *Білге Құтылығтың үлкен баласы, аты белгісіз* — 741 жыл (бір ай ғана хан болған).
7. *Сюань* — 741 жыл.
8. *Гуду Шеху* — 741—742 жылдар.
9. *Озмыш-тегін* (Усу-миши)—742—744 жылдар.
10. *Баймэй* (Хулунфу)— 744—745 жылдар.

Қытай езгісіне қарсы бас көтерген Фунян бастаған түріктер империя әскері, шекарадан соншалықты ұзап шығып, өздеріне шабуыл жасайды деп күтпегендіктен қапыда қалып, енді бас көтере алмайтындай болып жеңілген еді. Осыдан кейін азаттық аңсаған түріктер тарыдай шашырап, бас сауғалап бет-бетіне кетті.

Міне, тап осы кезде баяғы Хели қағанның ұрпағы Құтылығ бек тарих сахнасына шықты. Оның жауынгер серігі де, отаршыларға қарсы күрестің рухтандырушысы да жастайынан Қытайда оқып, сонда білім алған, Қытайдың көрші елдерді іштен ірітіп, жегідей жеп жатқан жегі саясатының қыр-сырын жетік меңгерген, өзі ішінде жүріп, империя әскерінің қолданар тактикасы мен стратегиясын жатқа білген даланың дана қарты — Тоңюок еді. Осынау көреген көсем, дана қарттың көмегі арқасында Құтылығ түрік қағанатының құлаған шаңырағын арада елу жыл өткенде қайта көтерді. Сөйтіп Шұғай-құзда түріктердің бөрі басы — киелі туы тағы да желбіреді.

Алайда тарихқа Екінші Шығыс Түрік қағанаты деген атпен кірген бұл қағанаттың ғұмыры онша ұзақ болған жоқ. Жарты ғасырдан сәл астам уақыт қана өмір сүрді.

Алғашқы үш қағанның тұсында дүркірей көтеріліп, төңірегіне түрік қылышының күдіретін танытып үлгірген бұл қағанаттың бұлайша тез құлауына Қытай империясының іштен мүжіп, ірітіп, құрытатын үйренішті жегі құрт саясаты себепші болды. Түрік Білге қағанды сатқын түрік Мейду бек арқылы у беріп өлтірткен қытай саясаткерлері мұрагерлер арасындағы тақ таласын мейлінше

өрістетуге күш салды. Сол-ақ екен, Білге қағанның ортаншы ұлы Білге Құтылығ таққа отырған кезден бастап ордадан ойран шығып, хан тұқымдары өздерін өздері өлтіруге кірісті. Әуелі анасының тіліне ерген Білге Құтылығтың өзі бүлікті бастап, батыс аймақты басқаратын ағасын өлтірді. Қағанның бұл тірлігінен секем алған шығыс аймақтың билеушісі Пан Күл тегін Білге Құтылығтың ордасына тосын шабуыл жасап, ханның өзін өлтірді де, оның баласын әкесінің орнына таққа отырғызды. Бұған келіспеген Гуду Шеху іле ордаға басып кіріп, Білге Құтылығтың өзі ұнатпайтын үлкен ұлын өлтіріп, орнына оның інісі Сюаньді хан көтерді. Бірақ көп ұзамай Сюаньді өлтіріп, хан тағын өзі иеленді.

Кеше ғана өздеріне тізе батырып, бажақтықты күшпен мойындатқан қағанаттың ішінде болып жатқан мынау қасап қырғынды көріп-біліп отырған басмылдар мен қарлықтар бостандыққа ұмтылар сәттің туғандығын сезіп, екеуі бірікті де, Гуду Шехуға тарпа бассалды. Сөйтіп олар Гуду Шехуды өлтіріп, әрқайсысы өзін ханбыз деп жариялады.

Құлауға бет алған қағанаттың тағына Пан Күл тегіннің баласы Озмыш тегін отырды. Бірақ оның да ғұмыры ұзақ болмады. Бұл жолы басмылдар мен қарлықтарға ұйғырлар қосылып, үш тайпаның біріккен күші хан ордасын талқандап, Озмыш тегінді өлтірді. Бас-аяғы бір жылдай ғана хан болған ағасының орнын Баймэн тегін басты. Ұзамады, бұл да ағасының жолын күшты. Күш алған дұшпандары түріктер арасындағы берекесіздікті пайдаланып, жылға жеткізбей оны да өлтіріп тынды.

Сөйтіп 745-жылы Екінші Шығыс Түрік қағанаты өзінің ел ретіндегі, іргелі мемлекет ретіндегі өмір сүруін тоқтатты.

БАТЫС ТҮРІК ҚАҒАНАТЫ

1. *Торэмен* (Далобянь, Або-хан, Абруй)—584—587 жылдар.
2. *Янео тегін* (Нили)— 587—600 жылдар.
3. *Даман* (Нигю, Чуло, Гйесана)—600—618 жылдар.
4. *Шегуй* — 618—619 жылдар.
5. *Тун жабғу* — 619—627 жылдар.
6. *Мохэду* (Сыби)— 627—630 жылдар.
7. *Сы жабғу* —630—631 жылдар.
8. *Нишу* (Дулу)—631—634 жылдар
9. *Ышбара* (Хилиши)—634—639 жылдар.
10. *Юйгу шад* (Иби Дулу)— 638—651 жылдар.
11. *Икюйлишы* (Иби)—639—640 жылдар.
12. *Гяна* (Иби *Шаболо Шеху*)— 640—641 жылдар.
13. *Иби Шегуй* — 642—650 жылдар.
14. *Ашина Хэлу* (Ышбара)— 650—657 жылдар.
15. *Ашина Мишешы* —657—662 жылдар.
16. *Ашина Бучжень* — 657—671 жылдар.
17. *Дучжы* (Жошы)—671—679 жылдар.
18. *Юанькин* (Шычжу)—662—693 жылдар.
19. *Бәрі шад* (Хусэло)—671—704 жылдар.
20. *Ашина Суйцзы* —694—700 жылдар.
21. *Ашина Хянь* —700—712 жылдар.
22. *Ашина Хуай-Дао* —704—737 жылдар.
23. *Синь* (Хинь)—740—744 жылдар.

Түрік қағанатының екіге бөліну кезін «Қазақ ССР тарихы» 603-жыл деп көрсетеді. Бірақ бұл шындыққа келмейтін сияқты. Егер тарихи нақты дерекке жүгінсек, қағанаттың екіге бөлінуі түрік еліне Шаболио қаған болып тұрған кезден басталады. Тақ таласы кезінде бір-біріне жауығып алған Шаболио жоқты сылтау қылып, Торэменнің иелігіне шабуыл жасайды. Содан Торэмен басқа туыстарымен бірігіп, Шаболиоға қарсы соғыс жариялайды. Міне, осы қағанаттың іс жүзінде екіге бөлінген кезі осы тұс. Бұл 584-жыл болатын. Бұдан кейін қашан Оңұлық қаған таққа отырып, Қара Жұрын Түрікпен ортақ тіл тапқанша, тіпті дәлірек айтсақ, Оңұлық қаған өліп, бүкіл қағанаттың билігі Қара Жұрын Түріктің қолына жеке тигенше бұл екі жақ — географиялық-территориялық жағынан да, саяси-экономикалық жағынан да, сыртқы елмен дипломатиялық

байланыс қатынасы жағынан да бір-біріне тәуелсіз, дербес ел ретінде өмір сүрді.

Сондықтан Батыс Түрік қағанатының тарихын «Қазақ ССР тарихы» авторлары көрсеткен 603-жылдан емес, тура жиырма жылға кейін шегеріп, жаңағы 584-жылдан бастаған дұрыс секілді. Біздің бұл ойымыздың дұрыстығын қытай жылнамаларының Батыс Түрік қағанаты қағандарының тізімін Далобяньнан, яғни Торэменнен бастайтындығы да дәлелдей түседі. Торэмен 587-жылы Бұхарада қорлықпен өлтірілді. Демек ол 603-жылы тірілер қатарында жоқ. Олай болса оның бұл кезде Батыс Түрік қағанатына қаған болуы да мүмкін емес.

Тарихта Батыс Түрік қағанатын 744-жылы құлады деп есептейді. Бұл жыл, меніңше, шартты түрде айтылған. Шындығында Батыс Түрік қағанаты Ашина Хэлу қаған 656-жылы қытай империясы әскерінің қолбасшысы Су Дин-фаннан күйрей жеңілгеннен кейін қағанат есебінде өмір сүруін тоқтатқан болатын. Бұдан кейінгі жерде Батыс Түрік қағанаты қытай империясының бажағына айналып, жері екі басқақтыққа бөлінді. Оның басына басқақ етіп, бұрынғы қағандар тұқымының Қытайда оқып, тәрбие алған, бір сөзбен айтқанда, бар болмысымен қытайланып кеткен ұрпақтарын қойды. Ғылымда бұларды «қуыршақ қағандар» деп атайды. Олар қытай әкімшілігінің айтқанын бұлжытпай орындап, солардың қас-қабағын бағумен күн кешті.

Мұндай қуыршақ қағандар кестеде Ашина Мише мен Ашина Бучженьнен басталады. Осылардың ішінде тек Бучженьнен кейін қаған тағына отырған Дучжы ғана бұрынғы аталарының жолын қуып, елді бостандыққа шығаруға, империя езгісінен құтылуға ұмтылған еді. Бірақ ол ойлаған мақсатына жете алмады. Қытай саясаткерлері оны алдап қолға түсіріп, тұқымымен құртып жіберді. Бұдан кейінгі қағандар арасында қытай әкімшілігі түшкірсе, «жәр-әкімалласын» айтып, солардың аузын бағып, жалпаң қағып, жалпаңдаудан басқа әрекетке барған ешкім болған жоқ. Олардың балалары Түрік қағанаты құлағаннан кейін Қытайға қашып барып, соның әскер басысы болып кетті.

ҰЙҒЫР ҚАҒАНАТЫНЫҢ ҚАҒАНДАРЫ

1. Гули Пэйло — 742—745 жылдар.
2. Мояньчжо (Мойын-чор) — 745—759 жылдар.
3. Идигань — 759—780 жылдар.
4. Хэгу Дулу Бигя — 780—789 жылдар.
5. Пангуан — 789—791 жылдар.
6. Фын-чен — 791—795 жылдар.
7. Гудулу (Хуай-синь) — 795—805 жылдар.
8. Гюйлу Бигя — 805—809 жылдар.
9. Бао-и — 809—821 жылдар.
10. Чун-дэ — 821—824 жылдар.
11. Чжао-ли — 824—832 жылдар.
12. Ху Дэлэ — 832—838 жылдар.
13. Чжань-синь — 838—839 жылдар.
14. Кэси Дэлэ — 839—840 жылдар.
15. Угье Дэлэ — 841—846 жылдар.
16. Энянь Дэлэ — 846—847 жылдар.

Ұйғырлар қытай дерегі бойынша хуннулардың бір тармағы деп есептеледі. Қытайша аты — Хойху. Бұл кейін берілген атау. Оларды бұрын «Уху», «Ухэ» деп, одан соң Суй әулетінің кезінде «Вэйгэ» деп атаған. Хойхулар он бес тайпадан тұрады. Олардың қытайша атаулары: юаньгэ, сйеяньто, кибиюй, дубо, гулигань, доланьгэ, пугу, баегу, тунло, хунь, сыгие, хусие, адие, байси.

Көне ұйғырлар алғаш өз алдына жеке хандық құрғанда оларды қытайлар Иологэ деп атады. Осы хандықтың алғашқы ханы Шыгянь (қытайша аты) деген кісі еді. Оның үлкен баласы Пуса ересен батыр болған, жауға шапқанда артындағы әскерін күтпей жалғыз өзі кірісіп, қыра береді екен. Кей деректерде оның есімін Жошы деп те атайды. Шыңғыс хан өзінің тұңғышына осы Жошы батырдың есімін берді деген де сөз бар.

Пуса-Жошы өлгеннен кейін оның орнына Хулу Сылифа Тумиду хан болады. Бірақ оны көп ұзамай әйелімен көңілде болған ағасының баласы Угэ ханның әскер басысы Гюйгу Мохэ Даған деген біреумен бірігіп, опасыздықпен өлтіреді. Сөйтіп өзі оның орнына хан болады. Алайда бұл да көп ұзамайды. Яньжан басқағының бастығы оны алдап шақырып алып, қолға түсіріп, басын шабады.

Опасыздық жолмен билікке келген Угэ осылайша өзі де опасыздық орына жығылады.

Бұдан кейін халық Тумидудің баласы Пожуньді хан көтереді. Ол өлген соң хандықтың билігін оның баласы Били алады. Бұл кезде ұйғырлар қытай империясының бажағы болатын.

Билидің баласы Дугяйчжи таққа отырған кезде ұйғырларды Шығыс Түрік қағанатының қағаны Қапаған жаулап алды. Содан олар Шығыс Түрік қағанаты құлағанша соның құрамында болды.

Шығыс Түрік қағанатының құлауына ішкі қырқысты пайдаланып, үштік одақ құрған — басмыл, ұйғыр және қарлық бектері елеулі ықпал жасайды. Бірақ қағанатты құлатуда бірлік танытқан бұл одақ кейін шешуші сәтке келгенде іштей ыдырап, әрқайсысы өз мүддесін көздеп кетеді. Ұйғыр бегі Гули Пэйло одақтастарына опасыздық жасап, әуелі басмылдың идықұты И-сидің ордасына тосын шабуыл жасап, оны өлтіреді. Содан кейін Түрік қағанатының қағаны Баймэйдің ордасын шауып, оны да өлтіреді. Баймэйдің басын кесіп алып, қытай императорының сарайына, Чаньянға жібереді.

Бұдан кейін ол Шығыс Түрік қағанатының бос қалған тағына өзі отырып, ұйғыр қағанатының шаңырағын көтереді. Біздің ұйғыр қағанаты қағандарының кестесін хандықтың негізін қалаған Шыгяньнан бастамай, Пэйлодан бастауымыздың себебі де осыдан.

Осы арада бір айта кетер мәселе — ұйғыр қағанаты дегенде бүгінгі түсінікпен пайымдау дұрыс болмайды. Өйткені көне Ұйғыр қағанатының құрамында қазіргі қазақ халқының құрамындағы ру-тайпалардың біразының болғаны белгілі. Мысалы, ұйғыр қағанатының құрамындағы он бес тайпаның бірі — сйаяньто түгелдей қыпшақтар болатын. 1182-жылы Жайық бойынан Хорезм жеріне келетін ұран қыпшақтар да осы сйаяньто бірлестігінің бір тармағы. Бұларды көне шығармаларда «ұйғыр ұлдары» («сыновья югуров») дейтіні де содан.

Қырғыздардың ажосы (ханы) ІХ-ғасырдың ортасында жетпіс мың әскермен келіп, ұйғырлардың тас-талқанын шығарып, ата қонысынан қуып шықты. Міне, осы жеңілістен кейін ұйғыр қағанаты өзінің қағанат ретінде өмір сүруін тоқтатты.

ТҮРГЕШ ҚАҒАНАТЫНЫҢ ҚАҒАНДАРЫ

1. *Учжилэ* (Үшлік, Үш-елік)—701—708 жылдар.
2. *Согэ* (Сақал)—708—711 жылдар.
3. *Чеби Шичжо Сулу* (Сұлық)—711—738 жылдар.
4. *Тухосянь*—738—739 жылдар.
5. *Мохэ Даған*—739—742 жылдар.
6. *Илиди Миши Гудулу Бигя* (Күтлығ білге)—742—753 жылдар.
7. *Дынли Ило Миши*—753—756 жылдар.
8. *Адопэло Юнын*—756—766 жылдар.

Батыс Түрік қағанатының қуыршақ қағандарының бірі, қытайланып кеткен түрік Хусэлоның (Бөрі шадтың) кезінде оның қарауында Баға тархан қызметін атқаратын түргеш тайпасының бегі Учжилэ шоқынды қағанның өз халқына деген мейрімсіз қаталдығынан мез болып, одан қашқан жүрттың бөрінің басын біріктіріп, Суяб қаласының төңірегіне топтастыра бастайды. Бірте-бірте жиналған ел көбейіп, олар өзара 20 түтіктікке бөлініп, әрқайсысы жеті мың әскер шығара алатын дәрежеге жетеді.

Осы кезде Екінші Шығыс Түрік қағанатының қағаны Қапаған Батыс Түрік қағанатының қағаны Хусэломен соғысып, оның тас-талқанын шығарады. Осыны пайдаланған Учжилэ бұрынғы Батыс Түрік қағанатының жерін түгел жаулап алып, Түргеш қағанатының шаңырағын көтереді.

Учжилэ өлгеннен кейін таққа отырған Согэнің кезінде түргештер екіге бөлініп, біріне Согэ, екіншісіне чеби тайпасының көсемі Сулу билік жүргізеді. Согэге бағынған ел «сары түргештер», Сулуға бағынған ел «қара түргештер» деп аталады. Согэ өлгеннен кейін бар билік Сулудың қолына көшті. Бұл кезде Түргеш қағанаты айтарлықтай күшейді. Сыртқы саясатта үлкен көргендік танытқан Сулу сол кездегі мықты көршілері Шығыс Түрік қағанатымен де, Тан империясымен де, Тибет патшалығымен де жақсы қатынас орнатып, үш бірдей мықтыға күйеу бала болып шыға келеді. Сондай-ақ ол батысында жеңіліссіз келе жатқан араб-әскерінің бетін қайтарып, оларды Сырдариядан әрі ысырып тастайды.

Осылай дүркіреп өрлеп келе жатқан қағанат Сулу өлгеннен кейін іштей ыдырап, қара түргештер мен сары түргештер өздері қалаған адамды қаған сайлап алып, өзара қырқысумен болады. Осының салдарынан 766-жылы қағанат құлайды.

ҚАРАХАНДАР МЕМЛЕКЕТІНІҢ ХАНДАРЫ

1. *Али ибн Мұса* — 660—698 жылдар.
2. *Ахмед I Арслан Қара-хан (Тоған-хан)*—698—1015 жылдар.
3. *Мансұр Арслан* —1015—1024 жылдар.
4. *Ахмед II Тоған-хан* —1024—1026 жылдар.
5. *Жүсіп I Қадыр-хан* —1026—1032 жылдар.

Лауазым атында «қара» деген сөздің болуына байланысты бұл мемлекетті билеушілердің әулетін тарихшылар «қарахандар әулеті», яғни «қараханидтер» деп атайды. Орыстың шығыстану ғылымына бұл терминді кіргізуші — В. В. Григорьев. Оның түсіндіруінде, қара «құдыретті», ал В. В. Бартольдтың айтуынша «басты», «ұлы» деген мағына береді. Ортағасырлық жазба деректерде Қарахан мемлекетінің билеушілерін «мулук әл-хаканийа», «әл-и афрасиаб», «алп-тонга», «илиг» деп атаушылық та кездеседі.

Қарахан мемлекетінің құрылуы Қарлық қағанатының ыдырауымен тікелей байланысты. Тарихи әдебиеттерде қарахандардың шығуы жөнінде әр түрлі пікірлер айтылады. Солардың ішінде қарахан мемлекетінің тарихын зерттеуде үлкен еңбек сіңірген О. Прицактың пікіріне қарағанда, қарахандар әулеті негізінен екі тайпалар бірлестігінен — чигилдер мен яғмалардан құралғанға ұқсайды. Ал бұлар қарлық конфедерациясының тайпалары екені белгілі.

Тарихи деректер арқылы біз Қарлық қағанатының қағаны Білге Күл (Қадыр хан) өлгеннен кейін, оның артында қалған екі баласы Базыр Арслан мен Оғұлшак

¹ Мұндағы Қарахандар әулетінің кестесі Манчестер университетінің профессоры К. Э. Босворттың «Мұсылмандар әулеті» атты кітабынан алынды. Өзінің алдында мұсылмандар әулетінің кестесін жасаған С. Лэн — Пуль, Э. Цамбаур секілді К. Э. Босворт та араб жазушыларының деректерін пайдаланған. Сондықтан кестеде билеушілердің төл аты емес, мұсылмандық есімдері берілген. Мысалы, Қарахандар мемлекетінің негізін қалаушы деп есептелінетін Сатұқ Боғра-ханды араб тарихшылары Абд ал-Керім деп атайды. Өкінішке қарай, мұны түзетуге кейінгі табылған нумизматикалық (теңгелерге жазылған жазу) материалдарда да олардың есімдері арабша берілген. Мұны Батыс қағанаттың хандарының кестесінде Ибраһим ханнан кейін нумизматикалық материалдар негізінде Е. А. Давидович берген деректегі хандар есімінен де анық көруге болады.

арасында тақ таласы басталғанын білеміз. Осы тартыста Оғұлшақтың немере інісі Сатұқ Боғра-хан ерекше көзге түседі. Ол кейін Оғұлшақтың өзіне қарсы шығып, Тараз бен Қашғарды одан тартып алады. 942-жылы ол Бала-сағұн билеушісін құлатып, өзін қаған деп жариялайды. Тарихшылар Қарахан мемлекетінің негізін қалаушы деп осы Сатұқ Боғра-ханды есептейді. Бірақ Сатұқ Боғра-ханның есімі жоғарыдағы кестеде жоқ. Кесте осы Сатұқ Боғра-хан өлгеннен кейін билік тізгінін қолға алған оның баласы Мұсадан басталады. Бұған себеп кестедегі деректердің негізінен араб жазушыларыныңкі болғандығы ма дейміз. Өйткені арабтар Мұсаны ерекше іш тартқан. Ал оның сыры Мұсаның 960-жылы исламды мемлекеттік дін деп жариялауында жатса керек.

1041-жылы Қарахан мемлекеті екіге бөлінді. Ал XII-ғасырдың бірінші жартысында іс жүзінде тарих сахнасынан шығып қалды.

а) БАТЫС ҚАҒАНАТ¹

1. Мұхаммед Аин ад-даула — 1041—1052 жылдар.
2. Ибраһим I Бөрі тегін (Тамғач-хан) — 1052—1068 жылдар.
3. Насыр I — 1068—1080 жылдар.
4. Хизр — 1080—1081 жылдар.
5. Ахмед I — 1081—1089 жылдар.
6. Жақып — 1089—1095 жылдар.
7. Масқұт I — 1095—1097 жылдар
8. Сүлеймен — 1097 жыл.
9. Махмұт I — 1097—1099 жылдар.
10. Жабраил — 1099—1102 жылдар.
11. Мұхаммед II — 1102—1129 жылдар.
12. Насыр II — 1129 жыл.
13. Ахмед — 1129—1130 жылдар.
14. Хасан — 1130—1132 жылдар.
15. Ибраһим II — 1132 жыл.
16. Махмұт II — 1132—1141 жылдар.
17. Ибраһим III — 1141—1156 жылдар.
18. Әли ибн Хасан — 1156—1163 жылдар.
19. Масқұт ибн Әли — 1163—1168 жылдар.
20. Насыр ибн Хұсайын — 1168—1173 жылдар.
21. Мұхаммед ибн Масқұт — 1173—1179 жылдар.
22. Ибраһим ибн Хұсайын — 1179—1204 жылдар.
23. Оспан — 1204—1212 жылдар.

¹ Кесте К. Э. Босворгтан алынды.

Қарақан мемлекетінің саяси тарихы ол өмір сүрген алғашқы жылдардың өзінде-ақ негізінен ықпалды екі ұрпақтың Әли Арслан хан мен Хасан (Харун) Боғра ханның арасындағы соғысқа толы болды. Билік таласында әуелі Әли ұрпағы өз ықпалын жүргізе бастады. Бірақ кейін Хасан ұрпағы үстемдік алды. Осындай алма-кезек арпалыс нәтижесінде Қарахан мемлекеті 1041-жылы дербес екі қағанатқа бөлінді. Олар Батыс қағанаты және Шығыс қағанаты деп аталды.

Батыс қағанаттың билігі Әли ұрпағының қолында болды. Олар Маураннахрды және Ферғананың батыс бөлегін Ходжентке дейін иеленді. Астанасы Үзкент қаласы болды. Кейін Ибраһим Боғра-хан астанасын Үзкенттен Самарқандқа көшірді.

Батыс қағанат Селжұқ сұлтаны Мәлік-шах жаулап алғаннан кейін дербестігінен айырылып, селжұқтардың бажағына айналды. Кейін селжұқ сұлтаны Санжарды Катван даласындағы 1141-жылы болған қырғын соғыста Солтүстік Қытайдан келген қара қытайлар жеңген соң, Батыс қағанат осы қара қытайлардың қарауына көшті. Бірақ жаңа билеушіге мойынсұнғысы келмеген батыс қағанаттықтар азаттығы үшін алысып, көп ұзамай тәуелсіздікке ие болды.

Батыс қағанаттың бұл тәуелсіздігі де ұзаққа барған жоқ. Оларды 1211-жылы Мұхаммед Хорезм шах жаулап алды. Бұдан кейінгі жерде олардың қайта бас көтеруіне мүмкіндік болмады. Осы кезде шығыстан қарақұрттай қаптап моңғол шапқыншылары келе жатты.

б) ШЫҒЫС ҚАҒАНАТ

1. Сүлеймен — 1032—1059 жылдар.
2. Мұхаммед I — 1056—1057 жылдар.
3. Ибраһим I — 1057—1059 жылдар.
4. Махмұт — 1059—1074 жылдар.
5. Омар — 1074—1075 жылдар
6. Хасан (Харун) — 1075—1103 жылдар.
7. Ахмет — 1103—1128 жылдар.
8. Ибраһим I — 1128—1158 жылдар.
9. Мұхаммед II — 1158—1163 жылдар.
10. Жүсіп II — 1163—1211 жылдар.
11. Мұхаммед III — 1211 жыл.

Шығыс қағанат билігінде Хасан ұрпағы отырды. Олар Талас пен Исфиджабқа, Шашқа, Ферғананың шығыс бөлегіне, сондай-ақ Жетісу мен Қашғарияға иелік етті. Қағанаттың астанасы — Баласағұн қаласы еді. Алайда оның негізгі діни және мәдени орталығы Қашғарияда болды.

Шығыс қағанат өз алдына жеке бөлініп шыққаннан кейін де ішкі қырқыс тоқталмады. Енді билікке талас Хасан ұрпақтарының өз арасында өрбіді. Ал бұл қағанат күшінің әлсіреуіне әкеп соқты. Соның салдарынан бұл қағанат та селжұқтардың бажағына айналды. Шығыс-қағанаттықтардың бұдан кейінгі тағдыры да өздерінің туысқандары батысқағанаттықтарға ұқсап жатты. Бар айырмашылығы — бұларды Мұхаммед Хорезмшах емес, Шыңғыс ханнан жеңіліп, батысқа қарай қашқан найманның Күшлік ханы жаулап алып, аз ғана уақыт билеп тұрды.

АЛТЫН ОРДА ХАНДАРЫ¹

1. Бату —1227—1255 жылдар.
2. Сартак —1255—1256 жылдар.
3. Улагчи —1256—1257 жылдар.
4. Берке — 1257—1267 жылдар.
5. Мөңке-Темір —1267—1280 жылдар.
6. Төде-Мөңке —1280—1287 жылдар.
7. Төле-Бука —1287—1290 жылдар.
8. Гияс ад-дин Токта (Тоқтай)—1290—1312 жылдар.
9. Гияс ад-дин Мұхаммед Өзбек —1312—1341 жылдар.
10. Тыныбек —1341 жыл.
11. Жәнібек —1341—1357 жылдар.
12. Бердібек — 1357—1380 жылдар.
13. Құлпа —1357—1380 жылдар.
14. Наурыз-бек Мұхаммед — 1357—1380 жылдар.

Салыстырмалы түрде алғанда, аз ғана мерзім ішінде оңтүстігінде Солтүстік Иран, терістігінде Оңтүстік Орыс жерін, батысында Кавказ, шығысында Қытайды жаулап алып, үлкен империя құрған Шыңғыс хан осы ұланғайыр байтақ өлкені иелігінде тұрақты ұстап тұру үшін оны өзінің төрт ұлына бөліп, еншілеп берді. Сонда Ертістен батысқа қарай Жетісудың теріскей бөлегін қамти отырып, Төменгі Еділ бойына дейінгі жерді қоса бүкіл Дешті Қыпшақ (Қыпшақ даласы) үлкен ұлы Жошының үлесіне тиген болатын.

1227 жылы Жошы қайтыс болды да, оның орнын баласы Бату басты.

Ол таққа отырысымен Қарақорымда өткен моңғол ақсүйектерінің бас қосқан құрылтайының шешімімен Шығыс Европаны жаулауға аттанады. Содан Еділ болгарларын, орыс князьдерін талқандап, Польшаны, Венгрияны, Чехияны, Молдовияны, Валахияны, Трансильванияны ойрандап, Адриат теңізінің жағасына ат басын тіреген Бату хан 1242-жылы өзінің ордасы орнаған Еділдің сағасына қайтып оралды. Мұнда ол тарихқа «Алтын Орда» деген атпен танылған жаңа моңғол мемлекетін құрады. Алтын Орда хандарының кестесінің Бату ханнан басталу себебі де осыдан.

Алтын Орда кейін Ақ орда, Көк Орда болып екіге бөлінді. «Қазақ ССР тарихының» дерегі бойынша «XIV ғасырдың

¹ К. Э. Босворт кестесінен алынды.

басында Еділ бойы даласын, одан батысқа қарайғы өңірлерді, Қырымды, Солтүстік Кавказды және Хорезмнің солтүстік жағын қамтыған Жошы әулетінің иеліктерінің батыс бөлегі (оң қанаты) бұрынғысынша Алтын Орданы құрайтын; қазіргі заманғы Қазақстанның Жайық өзенінен шығысқа қарайғы және Арал теңізі мен Сырдариядан солтүстікке қарайғы ұланбайтақ жерін (Жетісуды қоспағанда) алып жатқан Жошы ұлысының шығыс бөлегі (сол қанаты) Ақ Орданың құрамына енді. Алтын Ордада негізінен Тоқа-Темірдің ұрпақтары, Ақ Ордада (дұрысы Көк Орда. Қ. С.) Орда-Еженнің ұрпақтары билік жүргізді», — делінген. Бұдан байқайтынымыз — Көк Орда (дұрысы Ақ Орда) мен Алтын Орда бір ұғымда.

Осы арада бір ескерер жай, бұл бөліністерді әлгі ордалардың өз алдына жеке дербес тәуелсіз хандық болған кезі деп түсіну керек. Әйтпесе Ақ Орда бір орталыққа бағынған жеке иелік ретінде сонау Жошы заманынан бар. Ақ Орда хандарының атасы — Жошының баласы, Бату ханның бауыры Орда-Ежен хан тағына 1226-жылы отырған. Ол кезде Жошы тірі болатын. Егер бұл кезде Ақ Орда жеке хандық болмаса, онда оның ханы да болмас еді, Орда-Ежен таққа отырмас та еді. Бұдан Жошы ұлысы Бату құрған Алтын Ордаға дейін-ақ Ақ Орда, Көк Орда болып екіге бөлініп, бірақ екеуі де бір орталыққа бағынып, қатар өмір сүрген деген қорытынды шығаруға болады. Бату батыс елдеріне жасаған жорығынан жеңіспен оралғаннан кейін осы екі орданы әкімшілік жағынан біріктіріп, 1242-жылы Алтын Орда мемлекетін құрған дейміз.

Міне, сондықтан Алтын Орда екіге бөлінді дегенде кейінгі Ақ Орданың тәуелсіздік алып, Алтын Ордаға бағынбай кеткен кезі деп айтамыз. Бұл бөліну парсы тарихшысы Му'ин ад-дин Натанзидің жазуына қарағанда, Алтын Орданың ханы Тоқтаның тұсында болған секілді. Ал оның хандық құрған кезі 1290 мен 1312-жылдардың аралығы. Демек, Ақ Орданың Алтын Ордаға бағынбайтын дербес жеке хандық құрған кезін осы жылдардан бастау керек. Мұны Өзбек ханның Орда-Ежен балаларын бұрынғы тәуелділік қалпына келтіру үшін баласы Тыныбекті зорлықпен оларға хан қоятыны да дәлелдейді. Алайда Тыныбек көп кешікпей өлтіріліп, Орда-Ежен балалары билікті өз қолдарына қайтарып алды.

ҚӨК ОРДА ХАНДАРЫ¹

1. *Орда-Ежен* — 1226—1280 жылдар.
2. *Көшиу* — 1280—1302 жылдар.
3. *Баян* — 1302—1309 жылдар.
4. *Сасы-Бұқа* — 1309—1315 жылдар.
5. *Ильбасан* — 1315—1320 жылдар.
6. *Мұбарак қожа* (Эрзен. Қ. С.) — 1320—1344 жылдар.
7. *Шымтай* — 1344—1361 жылдар.
8. *Орыс (Өріс)* — 1361—1375 жылдар.
9. *Тоқтақия* — 1375 жыл.
10. *Темір-Мәлік* — 1375—1376 жылдар.
11. *Тоқтамыс* — 1376—1395 жылдар.
12. *Темір Құтылығ* — 1395—1401 жылдар.
13. *Шәдибек* — 1401—1407 жылдар.
14. *Болат* — 1407—1410 жылдар.
15. *Темір* — 1410—1412 жылдар.
16. *Жалеладдин* — 1412 жыл.
17. *Кәрімберді* — 1412—1414 жылдар.
18. *Кебек* — 1414—1417 жылдар.
19. *Жаппарберді* — 1417—1419 жылдар.
20. *Ұлығ-Мұхаммед* — 1419—1420 жылдар.
21. *Дәулетберді* — 1420—1422 жылдар.
22. *Барақ* — 1422—1427 жылдар.
23. *Ұлығ-Мұхаммед* (екінші рет) — 1427—1433 жылдар.
24. *Саид-Ахмет* — 1433—1435 жылдар.
25. *Кішік-Мұхаммед* — 1435—1465 жылдар.
26. *Ахмет* — 1465—1481 жылдар.
27. *Шаих-Ахмет* — 1481 жыл.
28. *Саид-Ахмет II* — 1481—1502 жылдар.
29. *Мұрғаз* — 1502 жыл.

Көк Орда, Ақ Орда атауларының мәнін ашып, ажыратып қолданбау салдарынан Ақ Орданың орнына Көк Орда, керісінше Көк Орданың орнына Ақ Орда аталып, басқаны қойғанда, академиялық шығармалардың өзіне солай кіріп кеткен. Біздің «Қазақ ССР тарихында» да солай. Ал шын мәнінде Орда-Ежен ұрпақтарының иелігі Ақ Орда емес, Көк Орда болуы керек те, Бату ұрпақтарының иелігі Көк Орда емес, Ақ Орда болуы тиіс. Түпнұсқа материалдардың негізіне сүйене отырып, ой түйген бірқатар зерттеушілер, атап айтқанда, М. Г. Сафарғалиев, Т. И. Сұлтанов, Т. А. Федоров-Давыдов, міне, тап осындай қорытындыға

¹ К. Э. Босворт кестесінен алынды.

келеді. Тарихшы В. Г. Егоров «Алтын Орданың мемлекеттік және әкімшілік құрылымы» деген еңбегінде «Алтын Орда қашаннан да Ақ Орда деп аталған» деп кесіп айтады. Сондай-ақ орыс жылнамалары (Новгород және Никонов жылнамалары) да қазіргі Көк Орда деп жүргенімізді — «Еділ ордасы, ал Ақ Орданы Көк немесе Жайықтың сыртындағы Орда (Заяйцкой) деп атайды. Амал не, осындай нақты дәлелдермен негізделгеніне қарамастан қазақстандық ғалымдар сонау бір кезде Му'ин ад-дин Натанзидің еңбегінде кетіп қалған қателікті түзетуге мән бермей Көк Орданы Ақ Орда деп көрсетуден танбай келеді. Тіпті бұлардың бәрін теріс дегенде бүкіл түрік тектес халықтардың шығыс жақты ешқашанда «ақ» деп атамайтынына, тек «көк» деп айтатынына назар аударуға болады ғой. Ал қазақстандық ғалымдардың «Ақ Орда» деп айырылмай жүрген ордасы Алтын Орданың батысында емес, шығысында жатыр емес пе?!

Көк Орда Тоқтамыс ханның тұсында Ақ Ордамен қайта бірігіп, Алтын Орда қайта күшейе бастады. Бірақ Тоқтамыс пен Темірдің, Тоқтамыс пен маңғыт биі Едігенің арасындағы тынымсыз қақтығыс Алтын Орданың бұрынғы құдыретіне көтерілуге мүмкіндік бермеді. Ал 1395-жылы Тоқтамыстың Темірден күйрей жеңілуінен кейін Алтын Орда қуаты кеміп, екінші дәрежелі мемлекет болып қалды.

Темір Алтын Орда тағына Тоқа-Темір әулетінен Темір Құтылығты отырғызды. Бірақ бұл кезде ел билігі негізінен Едігенің (1396—1411-жылдар) қолында болды.

1419-жылы Едіге өлгеннен кейін Алтын Орда бұрынғыдан да құлдырай түсті. Ал XV-ғасырдың ортасында бір-жола ыдырап тынды. Оның бұрынғы территориясында Қазан, Астрахан, Қырым хандықтары пайда болды, Хорезм Темір әулетінің қарауына көшті.

Темірмен соғысудың және тынымсыз ішкі қырқыстың салдарынан Көк Орда да әлсіреді. Оның басты қаласы Сығанақпен қоса Сырдарияның орта ағысындағы аудандарды Темір әулеті басып алды.

1420-жылы Шығыс Дешті Қыпшақтағы билік Жошының кіші ұлы Шайбанның (Шыбын, Сыбан) ұрпақтарының қолына көшті. Олар Барақ өлген соң Көк Орданың жерінің денін жаулап алды. Билік жүргізуші жаңа әулеттің басында Дәулет-Шаих оғлан баласы Әбілхайыр хан тұрды.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ХАНДАРЫ

1. Керей — шамамен 1456—1473 жылдар.
2. Жәнібек — 1473—1480 жылдар.
3. Бұрындық — 1480—1511 жылдар.
4. Қасым — 1511—1518 жылдар.
5. Мамаш — 1518—1523 жылдар.
6. Таһир — 1523—1533 жылдар.
7. Бұйдаш — 1533—1534 жылдар.
8. Қожа Мақмұт — 1534—1535 жылдар.
9. Тоғым — 1535—1537 жылдар.
10. Хақназар — 1538—1580 жылдар.
11. Шығай — 1580—1582 жылдар.
12. Тәуекел — 1582—1598 жылдар.
13. Есім — 1598—1628 (1645) жылдар.
14. Жәңгір (Салқам Жәңгір)—1628 (1645)—1652 (1680) жылдар.
15. Тәуке — 1680—1718 жылдар.
16. Батыр — 1718—1726 (1729) жылдар.

КІШІ ЖҮЗ ХАНДАРЫ

17. Әбілқайыр — 1718—1748 жылдар.
18. Нұралы — 1748—1786 жылдар.
19. Ералы — 1791—1794 жылдар.
20. Есім — 1795—1797 жылдар.
21. Айшуақ — 1797—1805 жылдар.
22. Шерғазы — 1805—1824 жылдар.

Патша өкіметінің 1801 жылғы 11 наурыздағы жарлығы бойынша Кіші жүз екі иелікке бөлінді.

ЖАҢАДАН ІШКІ ОРДА НЕМЕСЕ БӨКЕЙ ОРДАСЫ ҚҰРЫЛДЫ.

23. Бөкей — 1801—1815 жылдар.
24. Шығай — 1815—1823 жылдар.
25. Жәңгір — 1823—1845 жылдар.

ОРТА ЖҮЗ ХАНДАРЫ

26. Қайып — 1716—1719 жылдар.
27. Сәмеке — 1719—1734 жылдар.
28. Әбілмәмбет — 1734—1771 жылдар.
29. Абылай — 1771—1781 жылдар.

30. Уәли — 1781—1819 жылдар.

Патша өкіметі Орта жүзде халықтың көбеюіне байланысты, әрі айтқанына көніп, айдағанына жүрмеген Уәли ханды кемсіту мақсатында 1815 жылы екінші хандық ұйымдастырды.

31. Бөкей — 1815—1819 жылдар.

* * *

32. Кенесары — 1841—1847 жылдар.

Шайбан (Шабан, Сыбан) әулетінен шыққан Даулет-шаихтың баласы Әбілхайырдың Көк-Кесене төңірегіндегі Үз-Темір-тайшы басқарған ойрат әскерінен ойсырай жеңілуі жеке билікке ұмтылған Жошы әулеті сұлтандарының бас көтеруіне мүмкіндік берді. Осыны пайдаланған Орыс (Өріс) ханның ұрпағы Керей мен Жәнібек сұлтандар өздеріне қараған елмен Әбілхайыр хандығынан бөлініп, Моғолстанға кетеді. Онда оларды Моғолстан ханы Исан-Бұға хан аса құрметпен қабылдап, өз иелігінің батыс жағынан Шу бойы мен Қозыбасы өңірін бөліп береді. Осы арада олар кейін өз алдарына жеке Қазақ хандығының шаңырағын көтереді. Керей хан тағына отырады.

Нақтылық үшін осы ретте айта кетер бір мәселе, қазіргі кейбір шығармаларда Керей мен Жәнібекті Барақтың балалары деп жүр. Бұл дұрыс емес. Сондықтан олардың шежіресін тарата кетелік.

Орыс ханнан жеті ұл, бес қыз туады. Сол жеті ұлдың үлкені — Тоқтақия да, екіншісі — Құтылығ-Бұқа. Осының Тоқтақиясынан Болат, одан Керей. Ал Құтылығ — Бұқадан Құтуужақ, одан Барақ (кей деректе Құйыршық), одан Жәнібек. Сонда Керей Орыс ханның шөбересі, ал Жәнібек шөпшегі болып келеді.

Қазақ хандығы Әбілхайыр өлгеннен кейін, оның хандығындағы жұрттың Керей мен Жәнібекке көптеп келіп қосылуы нәтижесінде едәуір күшейе түсті. Ал Қасым ханның тұсында хандықтың территориясы айтарлықтай ұлғайып, қазақтар дербес ел ретінде Шығыс Европаға мәлім болды. Москва мемлекетімен дипломатиялық қатынас орнатты. «Қасым ханның қасқа жолы» деп аталатын ел басқару ісінде қолданылатын әдет-ғұрып заңдарының ережелерін енгізді. Дегенмен Қасым хан тұсында Қазақ хандығы орталықтанған ірі мемлекет бола қоймады. Мұның өзі Қасым хан өлгеннен кейін бірден байқалды Хандықта

билік таласы басталды. Жиырма жылға жетпейтін уақыт ішінде бірнеше хан орын ауыстырды.

Іштей ыдырап, құлауға айналған Қазақ хандығы Қасым ұлы Хақназар билік тізгінін қолға алғаннан кейін ғана түзеліп, қалпына келтірілді. Оған Жайықтың сол жағалауындағы көшпелі ру-тайпалар, ұлыстар бағынды. Оның тұсында Жетісуды басып алуды көздеген Моғолстан ханы Ад ар-Рашидке қарсы күрес жүргізілді. Хақназар осы Моғолстан ханымен болған соғыстағы сәтсіздікке қарамастан ойраттардың жорықтарына тойтарыс беріп, Жетісудың батыс бөлегін тұтастай өз билігінде ұстады.

Хақназардан кейін таққа отырған Шығай хан пәлендей қабілеттілік таныта алмады. Хан болғанына екі жыл толар толмаста оны Маураннахрға қуып жіберді. Шығайдың орнын басқан Тәуекел хан кезінде Қазақ хандығы жаңа саяси өрлеу жолына түсті. Орта Азияның сауда орталықтарына шығу жолындағы күрес саясатын жалғастырды. Сырдария бойындағы қалалар мен Ташкентті алды. Бұқарды қоршауға алғанда жараланып, ол содан қайтыс болды.

Хан тағына халық арасында Еңсегей бойлы Ер Есім атанған оның батыр інісі Есім отырды. Ол Бұқармен бітім шартын жасасып, Сырдария бойындағы қалалар мен Ташкентті өзіне біржолата бекітіп қалдырды. Есім ханның және одан кейін хан болған оның баласы Салқам Жәңгірдің тұсында жоңғар басқыншыларының шабуылдары жиі болып, олармен кескілескен күрес жүргізілді. Солардың ішінде Салқам Жәңгірдің 600 әскермен жоңғардың 50 мың әскерін талқандаған Ұлы Ерлігі қазақ тарихында ерекше орын алады.

Кестеде Есім ханның өлген жылы — 1628 және жақшаның ішінде 1645-жыл деп көрсетілген. Мұның соңғысы кейіннен табылған құжаттардан алынған дерек. Сондай-ақ Есім ханның баласы Жәңгірдің де өлген жылын барлық деректерде 1652-жыл деп көрсетеді. Егер осы деректі дұрыс десек, онда Жәңгір өлгеннен кейін хан болған оның баласы Тәукенің таққа отырған кезімен (1680 ж.) арада бақандай 28 жыл ашық қалады. Бейне осы екі аралықта, яғни 1652-жылмен 1680-жылдың арасында Қазақ хандығы хансыз қалған секілді. Ал шын мәнінде бұл екі аралықта хандық хансыз қалмаған. «Қазақ ССР тарихынан» бастап барлық құжаттық еңбектерде Жәңгірден кейін хан тағына 1680-жылы Тәуке отырды дейді. Егер осы рас болса, онда не Жәңгір 1652-жылы емес, 1680-жылы өлген болады, не Тәуке хан тағына 1680-жылы емес, 1652-жылы отырған

болады. Екіншісі бірі. Сонда бірақ осының қайсысы дұрыс?

Бұл сұраққа жауапты іздеген жан ғалым В. А. Моисеевтің жақында ғана жарық көрген «Жоңғар хандығы және қазақтар» деген зерттеу еңбегінен табуына болады. Онда ол: «Сексенінші жылдардың басында ойрат армиясы Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанға басып кірді. Осындағы соғыстардың бірінде қазақ ханы Жәңгір қаза тапты» деп, оның жекпе-жекте мерт болғаны жөнінде мәлімет береді. Ғалымның осы дерегі Жәңгір ханның біз айтып, жазып жүргендей 1652-жылы емес, 1680-жылы өлгеніне кепілдік берсе керек. Сондықтан да кестеде біз тарихта қалыптасқан мерзімді көрсетумен бірге өзіміз дұрыс деп тапқан жылды жақша ішінде қоса беруді жөн көрдік.

Жәңгірдің баласы Тәуке ханның билік құрған кезі кейбір қақтығыстарға қарамастан халық арасында «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған» дейтіндей, тыныш заман болды. Тәуке сыртқы жауға тойтарыс бере отырып, қазақтың ру, тайпалары арасындағы ішкі талас-тартысты тиып, олардың өзара ынтымақта тұруына күш салды. Қазақ жүздерін іс жүзінде өздерінің ортасынан шыққан билерге, атап айтқанда, Әлібекұлы Төлеге, Келдібекұлы Қазыбекке, Байбекұлы Әйтекеге басқартты. Солардың көмегімен «Жеті жарғы» деп аталатын ел басқару заңдарының ережелері құрастырылды.

Тәуке хан өлген соң билікке таласқан сұлтандар жеке хандық құруға ұмтылды. Сөйтіп Кіші жүзге Әбілқайыр, Орта жүзге Қайып, Ұлы жүзге Жолбарыс хан болды.

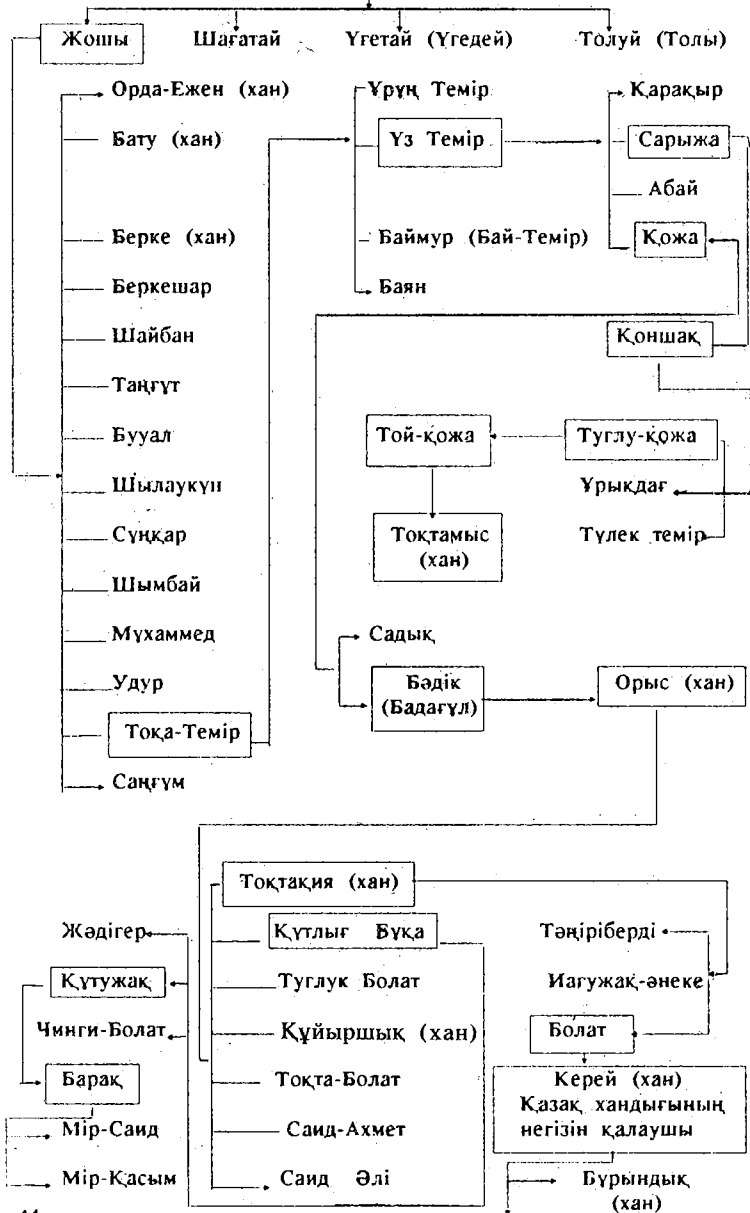
Осы арада ескере кетер бір мәселе, кестеде Кіші жүз бен Орта жүздің хандары көрсетіліп, Ұлы жүз хандары көрсетілмейді. Оның себебі, Ұлы жүзді Тәуке ханның тұсында іс жүзінде Төле би басқарды. Ол өлгеннен кейін мұнда Шағатай ұрпағы Абдаллах ханның баласы Жолбарыс (1720—1740 жылдар) хандық құрды. Ол Ұлы жүз территориясы мен тайпаларының аз ғана бөлегін Россияға қосты. Бірақ патша үкіметі Ұлы жүздің бұл бөлегіне жер шалғайлығына байланысты ХІХ-ғасырдың ортасына дейін тек сөз жүзінде ғана билік еткен болды. ХVІІ-ғасырдың аяғы ХVІІІ-ғасырдың басында Ұлы жүз жерін жоңғарлар басып алды. Ал ХІХ-ғасырдың бас кезінде Ұлы жүздің едәуір бөлегі Қоқан хандығына бағынды.

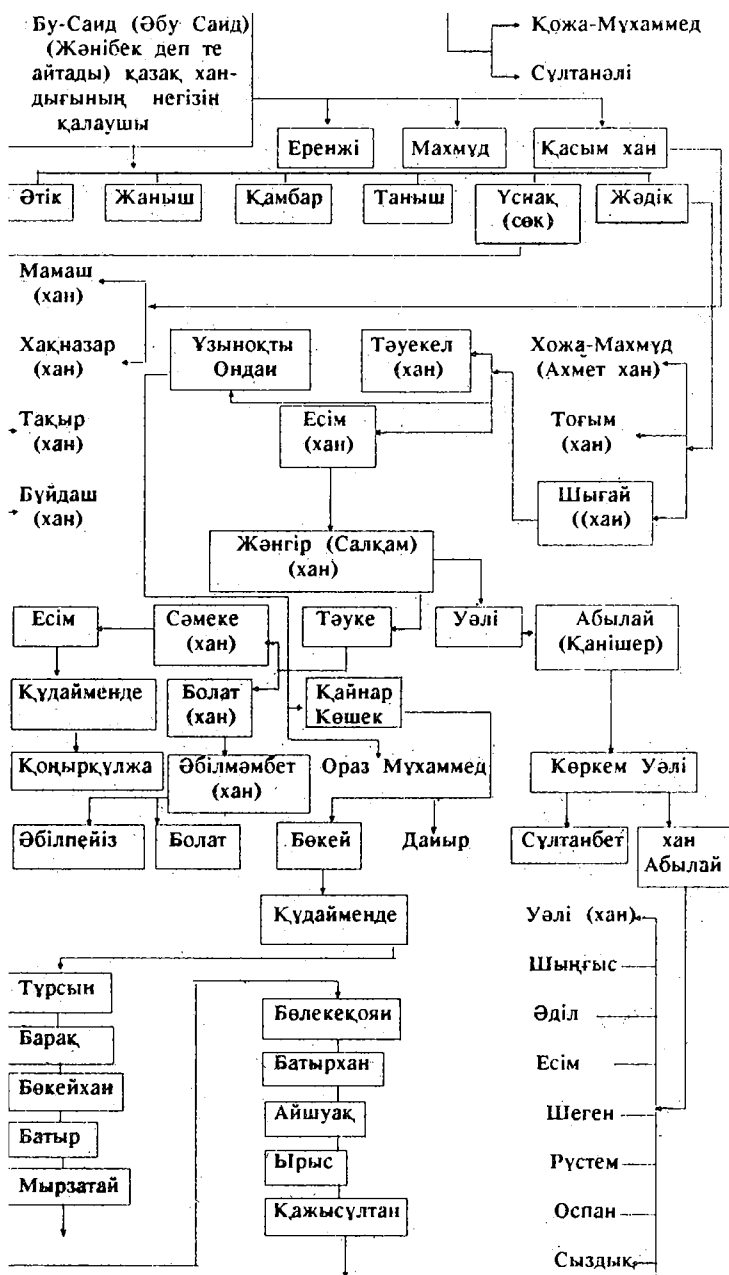
1848-жылдан бастап патша үкіметі Ұлы жүз қазақтарын басқару үшін Үлкен Орда приставтығын құрды, ол Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының құрамына енді.

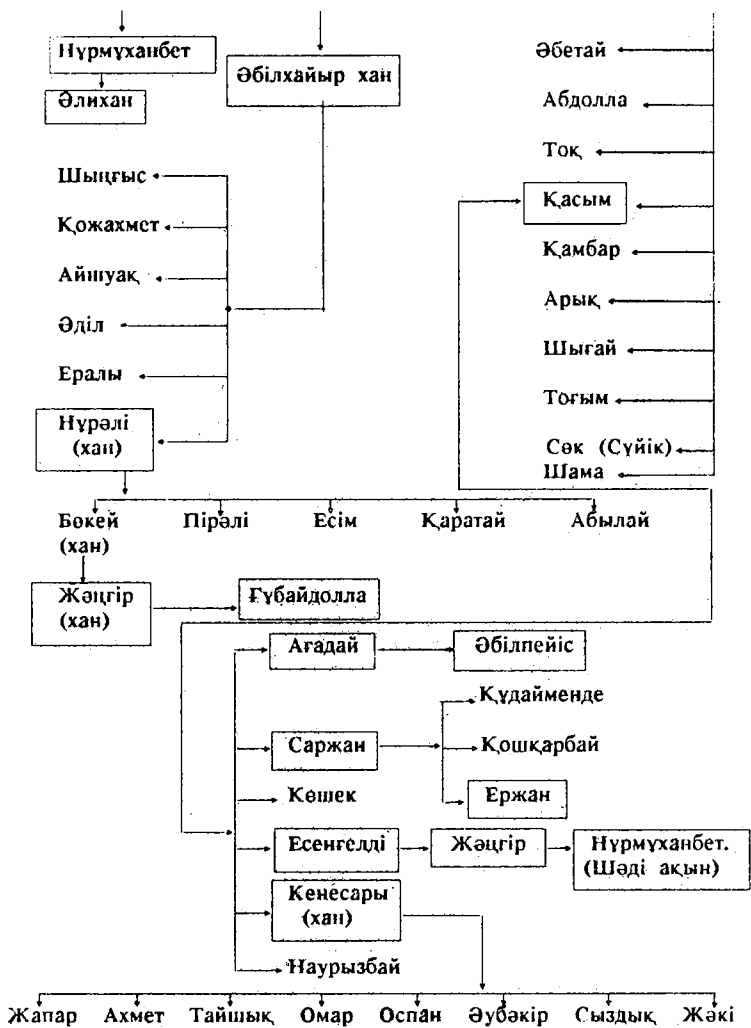
1731-жылдан бастап әуелі Кіші жүз, кейінірек Орта жүз Россия империясының бажағына айналды.

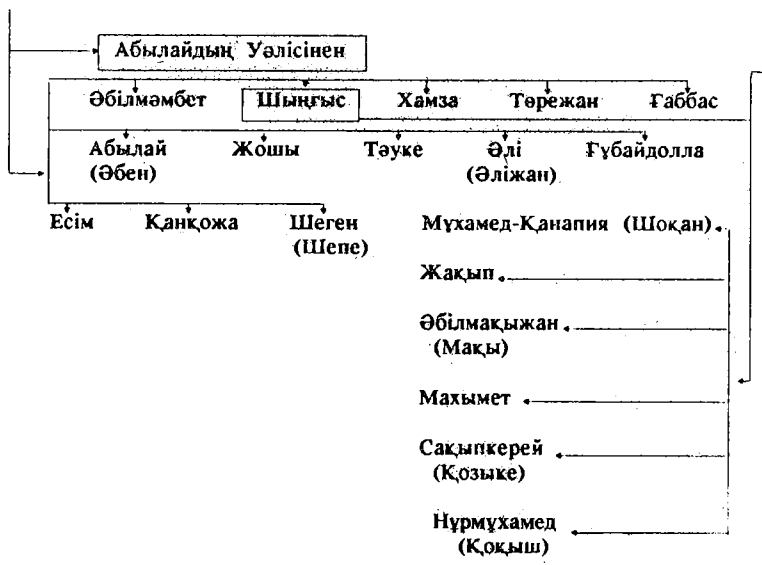
Патша үкіметі Орта жүзде хандықты 1822-жылы, Кіші жүзде 1845-жылы жойды. Уәліден кейін оның мұрагері Ғұбайдолла хан болуы керек еді, бірақ патша әкімдері қала салуға жер бермегені үшін оған өкіметке қарсы болды деген айып тағып, жер аударып жіберді. Сондықтан елді аз уақыт Айғаным (Уәлінің бәйбішесі) басқарды. Ресми құжаттарда Орта жүзде Уәлі мен Бөкей, Кіші жүзде Шерғазы мен Жәңгір Қазақ хандығының соңғы хандары деп есептелінеді.

ШЫҢҒЫС ХАН

Абылайдың Уәлісінен

Әбілмәмбет

Шыңғыс

Хамза

Төрежан

Ғаббас

Абылай
(Әбен)

Жошы

Тәуке

Әлі
(Әліжан)

Ғұбайдолла

Есім

Қанқожа

Шеген
(Шепе)

Мұхамед-Қанапия (Шоқан)

Жақып

Әбілмақыжан
(Мақы)

Махымет

Сақыпкерей
(Қозыке)

Нұрмұхамед
(Қоқыш)

МАЗМҰНЫ

Кестеге кіріспе	3
Скиф патшалары	6
Сақ патшалары	10
Хунну тәңірқұттары	16
Дунху билеушілері	16
Жужан хандығының хандары	25
Түрік қағанатының қағандары	22
Ұйғыр қағанатының қағандары	28
Түргеш қағанатының қағандары	31
Қарахандар мемлекетінің хандары	31
Алтын Орда хандары	35
Көк Орда хандары	37
Қазақ хандығының хандары	39
Кесте	44

Салғараұлы Қойшығара

ХАНДАР КЕСТЕСІ

Редакторы Б. Қожабекова

Суретшісі А. Тіленшиев

Көркемдеуші

редакторы-С. Макаренко

Техникалық редакторы Н. Кушнарева

ИБ № 4788

Теруге 14.02.92 жіберілді. Басуға 13.04.92 қол қойылды. Қалпы 84×108¹/₃₂. Қағазы № 2. Қаріп түрі «Тип Таймс». Шығыңқы басылыс. Шартты бояу көлемі 2,94. Шартты баспа табағы 2,52. Есептік басылу табағы 2,4. Ұзын саны 50 000 дана. Тапсырыс 3552. Келісімді баға.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министірлігінің «Жалын» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министірлігіне қарасты «Кітап» фабрикасы, 480124, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93-үй.